

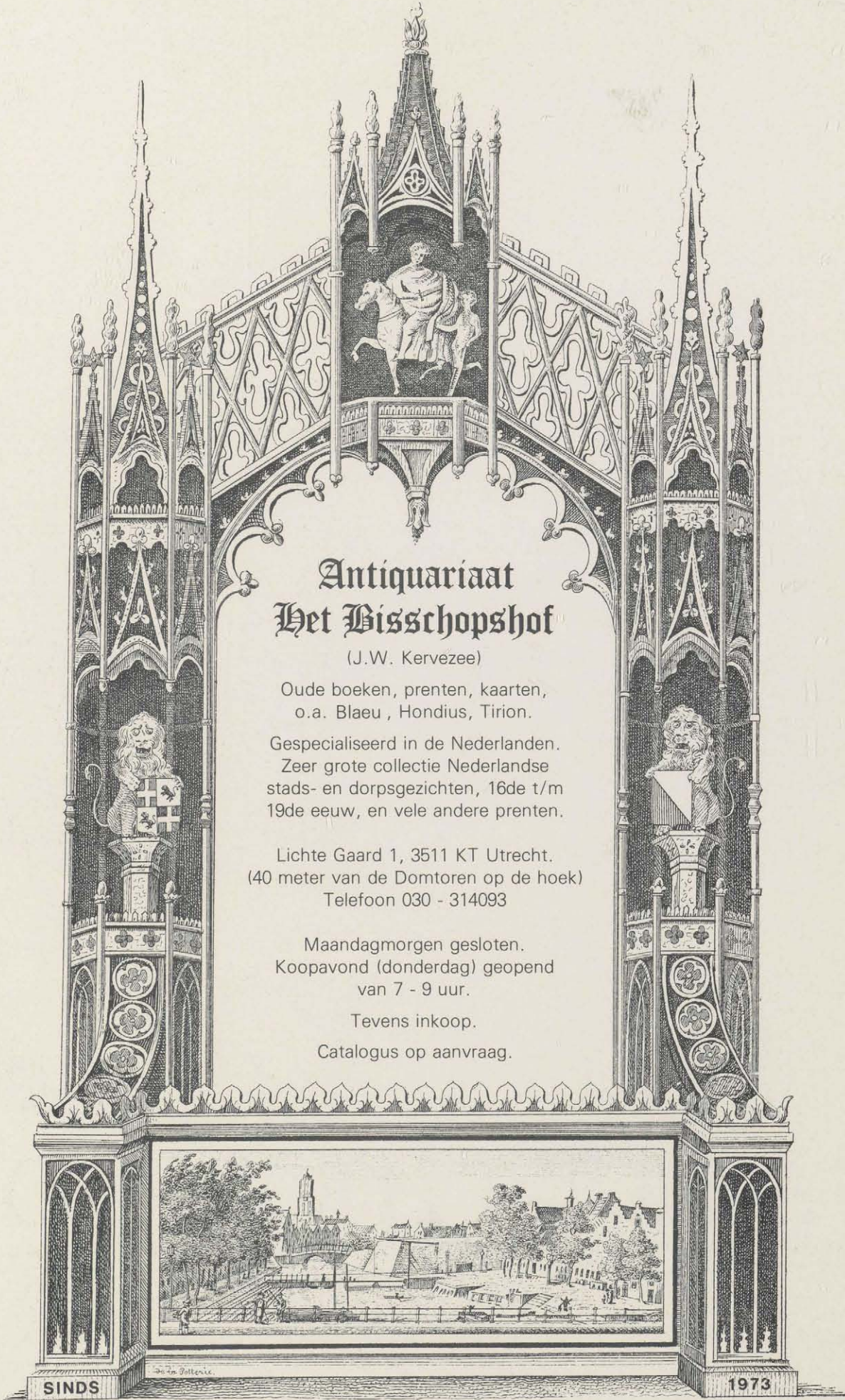

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

4e jaargang, 1985 nr. 2

Antiquariaat Het Bisschopshof

(J.W. Kervezee)

Oude boeken, prenten, kaarten,
o.a. Blaeu, Hondius, Tirion.

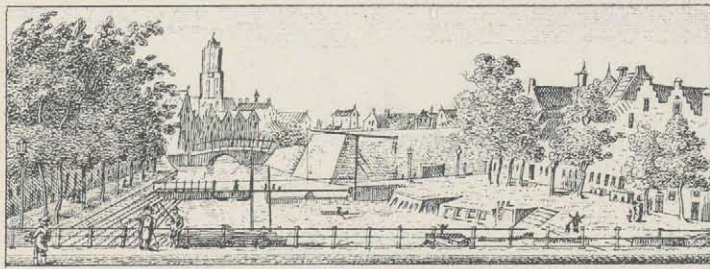
Gespecialiseerd in de Nederlanden.
Zeer grote collectie Nederlandse
stads- en dorpsgezichten, 16de t/m
19de eeuw, en vele andere prenten.

Lichte Gaard 1, 3511 KT Utrecht.
(40 meter van de Domtoren op de hoek)
Telefoon 030 - 314093

Maandagmorgen gesloten.
Koopavond (donderdag) geopend
van 7 - 9 uur.

Tevens inkoop.

Catalogus op aanvraag.

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

Redactioneel

Er vallen ditmaal weinig bijzonderheden te melden van de zijde van de redactie. Excuses voor een aantal storende drukfouten in het vorige nummer; een rectificatie is opgenomen in dit nummer van *Caert-Thresoor*. Aan stroomlijning van de laatste technische fase wordt gewerkt.

Onder andere in dit nummer het besluit van K. Kalkwieks opmerkelijke reeks over het middeleeuwse wereldbeeld. Al vanaf jaargang 1 hebben deze artikelen het gezicht van *Caert-Thresoor* mede bepaald.

Het ligt in de bedoeling om, evenals vorig jaar, in het najaar van 1985 een dag rond een bepaald historisch-kartografisch thema te organiseren. Nadere berichtgeving volgt in het volgende nummer van *Caert-Thresoor*.

RECTIFICATION

In the summary of the article about the map of Dutch-Flanders of W.T. Hattinga unfortunately one important sentence was omitted. The second paragraph should have read as follows:

One of the diplomats sent to a conference about trade-relations in 1737-1741 in Antwerp was Mr. Omar van Visvliet. He is mentioned in the letter of Hattinga as the only person whom he has informed about the map. As Hattinga also writes that he did not want the map to be published or printed, it must be assumed that Van Visvliet was in fact the one who ordered the map to be made.

Gevraagd Top. kaarten 1/25.000 en 1/50.000, tijdvak ± 1850-1970, schets of chromo (o.a. TMK, Bonneblaadjes, Nooduitgaven). Eventueel ruilen.

Schriftelijke aanbiedingen:
Peter Nugter, Postbus 1476, 9701 BL Groningen.

Inhoud

4e jaargang, 1985 nr. 2

Redactioneel	21
Het middeleeuwse wereldbeeld V: De kartografische renaissance K. Kalkwiek	22
„Recente Oude Kaarten” van het Hoogheemraadschap van Schieland M. Hameleers	30
Een onlangs ontdekte kaart van „Germania” door Petrus Kaerius (Amsterdam 1610) P.H. Meurer	36
Varia Cartographica	37
Besprekingen	39
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven	40

Redactie

R.C.M. Braam, drs. M.M.Th.L. Hameleers, drs.
P.C.J. van der Krogt, mw. Chr.A.M. Kuyser, A. Vis,
drs. J.W.H. Werner en C.J. Zandvliet.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:

Drs. M.M.Th.L. Hameleers, Geografisch Instituut,
Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten

Mw. L. Danckaert, Brussel; mw. dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; R.W. Karrow Jr., Chicago, Ill.;
P.H. Meurer, Heinsberg (BRD); mw.dr. M. Pastoureau, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,— per jaar (vier nummers). Losse nummers f 7,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr.	f 100,—
halve „ „ „	f 70,—
1/4 „ „ „	f 50,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.) wisselende tekst 10% korting.

Idem zelfde tekst in een jaargang (4 nrs.)

15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen in de rubriek „Vraag en aanbod” worden opgenomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

Het middeleeuwse wereldbeeld V De kartografische renaissance

Inleiding

In het vorige artikel in de serie „het middeleeuwse wereldbeeld” is het begrip „kartografische renaissance” geïntroduceerd, waarmee aangeduid wordt het weer in gebruik komen van de klassieke Grieks-Romeinse kennis en methodiek van kaartentekenen.¹ Deze „renaissance” betekende het einde van de middeleeuwse traditie, die ontstaan was uit een breuk met het Grieks-Romeinse verleden. We zagen dat de middeleeuwse kaarten, en met name de wereldkaarten, gekenmerkt werden door sterke stilering en vereenvoudiging van lijnen en daarom zeker niet beschouwd mogen worden als een weergave op schaal van de werkelijke vormen van de aarde: haar kusten, haar rivieren, haar gebergtes enz. De in twintigste-eeuwse ogen „ontbetrouwbaarheid” van de middeleeuwse kaart kon enerzijds verklaard worden door de kentheoretische opvattingen van de middeleeuwer, anderzijds door diens vermogen zich zonder kaarten en het daaruit voortvloeiende overzicht van het landschap, te verplaatsen.

Het spreekt vanzelf dat de kenleer en het oriëntatievermogen van de reiziger óók ter sprake dienen te komen bij een poging tot verklaring van de kartografische renaissance. We zagen reeds dat de oceaanreizen, die in de vijftiende eeuw vooral door Spanjaarden en Portugezen werden ondernomen om een zeeroute naar „de Oost” te verkennen, geheel andere eisen stelden aan de navigator dan de vroegere reizen over land. Veel minder kon men vertrouwen op een bestaand netwerk van wegen en herbergen of vertrouwen op lokale gidsen. Veel méér werd het nodig een overzicht te krijgen van het gehele gebied dat bevaren werd. Naarmate de ontdekkingsreiziger onbekender streken bereikte, kon hij steeds minder op de „associatieve methode” vertrouwen. De enkele vaste punten die de itineraria gaven, boden hem in den vreemde te weinig zekerheid. Er ontstond dan ook behoefte aan kaarten op schaal die in de praktijk bruikbaar waren. Uit de portolaankaarten en de talloze bewerkingen van Ptolemaios’ *mappa mundi* zou de moderne wereldkaart voortkomen.

In dit artikel, het laatste in de serie, zullen de kentheoretische aspecten van de kartografische renaissance aan bod komen. Daarnaast zal een poging gedaan worden de ontwikkeling van de middeleeuwse kartografie te relateren aan de bevindingen van de cognitieve psychologie uit de tweede helft van de twintigste eeuw.

De dominicanen

De twaalfde en de dertiende eeuw betekenden op tal van terreinen een ommekeer in de geschiedenis van Europa. Dankzij de contacten met de Arabieren nam de kennis van de natuurwetenschap met sprongen toe. Vooral van de werken van Aristoteles, die voor het

eerst door vertalingen uit het Arabisch voor de Europese intellectueel ter beschikking kwamen, ging een zeer grote invloed uit. De verwerking van de nieuwe ideeën vond vooral plaats in de kapittelscholen en universiteiten van West-Europa. Deze namen de plaats van het klooster als intellectueel centrum over. De synthese van nieuwe, Aristotelische denkbeelden en het oude kader van de middeleeuwse theologie wordt aangeduid met de term „scholastiek”, naar de „schola”, de plaats waar deze synthese tot stand kwam. Zijn hoogtepunt bereikte de scholastiek in de figuur van de dominicaan Thomas van Aquino (1225-1274). Voor ons onderwerp is de leer van de „doctor angelicus”, zoals hij door zijn bewonderende aanhangers werd genoemd, vooral van belang omdat daarin voor het eerst in de christelijke traditie het begrip „natura” (natuur) een zelfstandige plaats kreeg toebedeeld. De bestudering van de natuur, ofwel de zichtbare werkelijkheid, werd voor de geleerde een autonome bezigheid, die weliswaar diende tot meerdere eer en glorie van God, maar die niet langer beschouwd werd als volstrekt ondergeschikt aan de theologie. Met name aan de logica werd in deze gedachtengang een grote plaats ingeruimd. Zelfs het bestaan van God kon met logische argumenten worden bewezen.

De invloed van Thomas van Aquino en zijn ordebroeders op de kartografie is slechts indirect geweest. De waardering voor de natuur en het vertrouwen op de logica als middel om de raadselen van de natuur te doorgronden, maakten het vertrouwen in de tot dan gebruikelijke wereldkaarten echter bepaald moeilijker. Veel verder konden de scholastici echter niet komen. Het volledige vereenzelvigen van enerzijds de sfeer van God (de mystiek, de Heilige Schrift, de geschriften van de kerkvader, de droom als middel tot kennisverwerving) en anderzijds de sfeer van de natuur (de logica, de natuurwetenschappelijke werken uit de oudheid, de observatie) maakte fundamentele twijfel onmogelijk. Wanneer de logica onverhoeds een geloofswaarheid dreigde te ontcrachten, dan kon dit niet anders betekenen dan dat de logica nog niet voldoende gescherpt was om de waarheid te doorgronden. „De bijbel heeft toch gelijk” zou het motto van de scholastici geweest kunnen zijn.

Voor de werkelijke doorbraak in de natuurwetenschap zullen wij onze blik moeten richten op de franciscanen.

De franciscanen

Thomas’ tijdgenoot, de franciscaan en latere gouverneur-generaal van de orde, Bonaventura (1221-1274) stelde heel wat minder vertrouwen in de kracht van de logica. In zijn denken herkennen we een aantal elementen uit de theologie van de vroege middeleeuwen. Volgens Bonaventura is het de mens alleen gegeven de zichtbare werkelijkheid te observeren en te doorgron-

den. Die zichtbare werkelijkheid is echter niet van wezenlijk belang voor de mens. De mens dient zich te richten op God en het hiernamaals. Inzicht in de goddelijke sfeer, wat we ook het bovennatuurlijk zouden kunnen noemen, kan hij uitsluitend bereiken door devotie en overgave aan de wil van God. Voor de logica en de observatie is daarin geen plaats. Zelfs in het begrijpen van de materiële wereld zijn aan de menselijke vermogens grenzen gesteld. „In alles wat door de zintuigen wordt waargenomen, ligt God verborgen”, aldus Bonaventura. De natuur heeft daardoor een dubbele betekenis, allereerst de zichtbare, oppervlakkige, maar daarnaast een diepere, symbolische, als teken van een andere, hogere werkelijkheid. We zagen reeds dat het geloof in een „werkelijkheid achter de werkelijkheid” en het daardoor zoeken naar symbolen en tekens van een hogere orde, het mogelijk maakte kaarten te tekenen, die nauwelijks enige relatie met de werkelijkheid vertoonden. En toch zou vanuit het franciscaanse denken een stimulans voor de kartografie uitgaan.

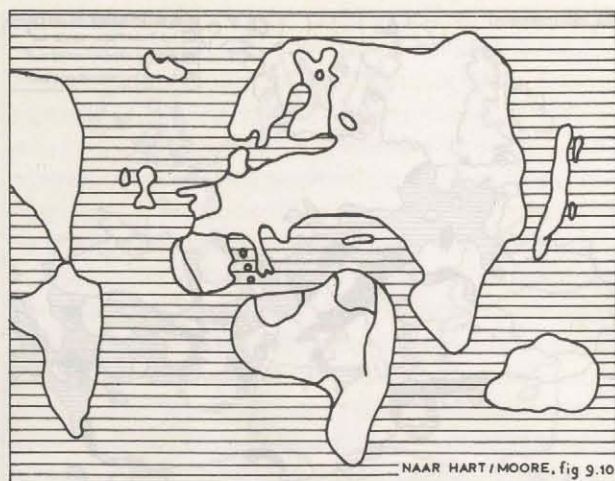
Bonaventura had de mystiek en de devotie de plaats teruggegeven, die deze vóór de scholastiek hadden ingenomen. De geschriften van Aristoteles en de natuuropvatting van Thomas en zijn volgelingen maakten echter een totale terugkeer naar het traditionele denken onmogelijk. Wat de franciscanen in feite deden, was het scheiden van mystiek en logica. Beide kregen hun eigen invloedssfeer. Door de goddelijke sfeer te bevrijden van het menselijk bevattingvermogen, werd tegelijkertijd aan dat bevattingvermogen de natuur overgelaten. Op die sfeer, al was ze van lager orde, kon de mens ongehinderd zijn vernuft loslaten. Deze scheiding van twee wegen is van cruciaal belang geweest voor de Europese geschiedenis.

Bonaventura koos de weg van de mystiek; andere franciscanen bewogen zich op de weg van de natuurwetenschap. In het besef dat er een hogere wereld was, waar de menselijke vermogens tekort schoten, gaven zij zich over aan de natuurwetenschap. De wetenschappelijke revolutie van de late middeleeuwen is het werk geweest van de franciscanen. De kartografische renaissance werd mede door hun inspanningen mogelijk.

Roger Bacon

Roger Bacon (1212-1294) toont ons als geen ander waartoe de scheiding van geloof en wetenschap kon leiden. In zijn „Opus majus” („het grote werk”) zette deze Engelse franciscaan zijn ideeën uiteen. Scherp bestreed hij de deductieve gedachtenwijze van de scholastici. Daartegenover plaatste hij de observatie en het experiment. Deze stonden aan de basis van het doorgronden van de raadselen van de natuur. Pas met de aldus verkregen feiten zou het mogelijk zijn tot conclusies van algemene aard te komen. We noemen dit de inductieve methode.

Roger Bacon hechtte grote waarde aan de zintuigen, aan welke hij maar liefst 29 verschillende vormen van observatie toekent. Het belangrijkste zintuig volgens hem is het oog. De emancipatie van de natuurwetenschap maakte voor het eerst een waardering voor het

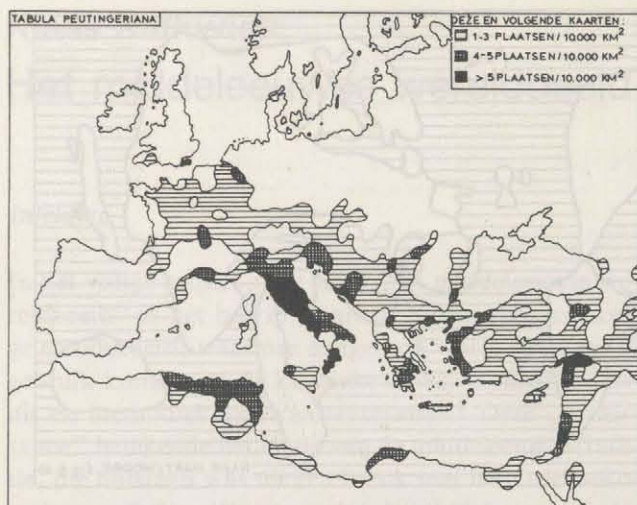

De wereld, getekend door een Fin.

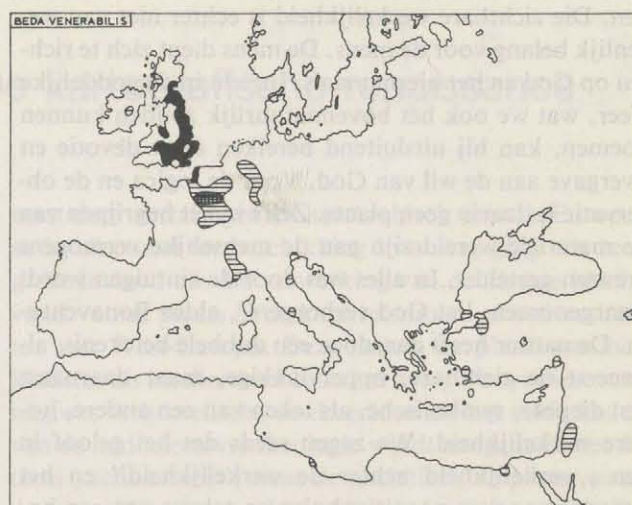
oog als observatiemiddel mogelijk. Uitgebreid gaat Roger Bacon in op het weerkaatsen en het breken van licht en de werking van het oog. Toch laat ook hij zich als een echte middeleeuwer kennen met de opmerking dat het „geestelijk zien” veruit superieur is aan het zintuiglijke. Pas na de Opstanding zal de mens echter deze gave geschonken worden.

Na de observatie komt de redenering en de notatie. Hierbij speelt de wiskunde de centrale rol. Roger Bacon beschrijft de wiskunde als het middel bij uitstek om wereldse en zelfs goddelijke zaken in uit te drukken. „Filosofie is onmogelijk zonder wiskunde, theologie zonder filosofie”. Reeds de aartsvaders zouden de waarde van de wiskunde hebben ingezien en hun kennis, via de Egyptenaren en de Babyloniërs, aan de Grieken hebben overgedragen.

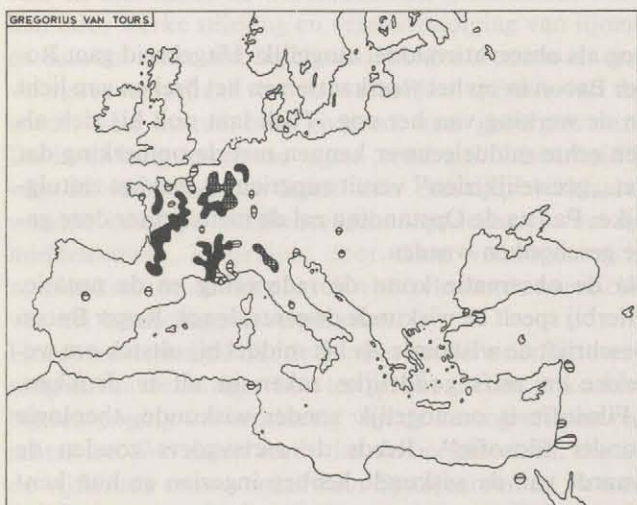
Uitgebreid gaat Roger Bacon in op de astronomie en de geografie. Hij blijkt overtuigd te zijn van de nietigheid van de mens en zijn woonplaats. Zelfs de kleinste ster is vele malen groter dan de aarde. Zelfs de grootste ster is onbetekenend, vergeleken met de hemel. Een ster trekt met enorme snelheid in 36.000 jaar door het heelal, terwijl een mens in slechts drie jaar de gehele aarde te voet kan doorkruisen. Roger Bacon neemt het traditionele beeld over van een bolvormige aarde met vier continenten en zeven klimaatzones. Nieuw is echter de nadruk die hij legt op de noodzaak de exacte lokatie van plaatsen, zowel wat betreft lengte als breedte, te berekenen en weer te geven. Hij prijst de prestaties van de Arabieren op dit gebied.² De astronomie kan helpen bij de berekening, zoals ze ook kan helpen de precieze ligging van het paradijs en de lokatie van de Antichrist en de Tien Verloren Stammen te bepalen. Dit laatste tekent Roger Bacon toch weer duidelijk als kind van zijn tijd.³ De auteur beroept zich bij zijn beschrijving van de aarde op het gezag van Plinius, Ptolemaios en andere auteurs uit de oudheid, maar voegt daar aan toe: „Onze kennis hierover. . . is kort geleden verrijkt door de reizen van Ruusbroec in Centraal-Azië”. Inderdaad heeft Bacon met zijn ordegenoot over diens reizen gesproken. Directe gevolgen voor de kartografie hebben de reizen over land naar Azië zoals we zagen, niet gehad, maar blijkbaar hebben sommigen zich de bete-

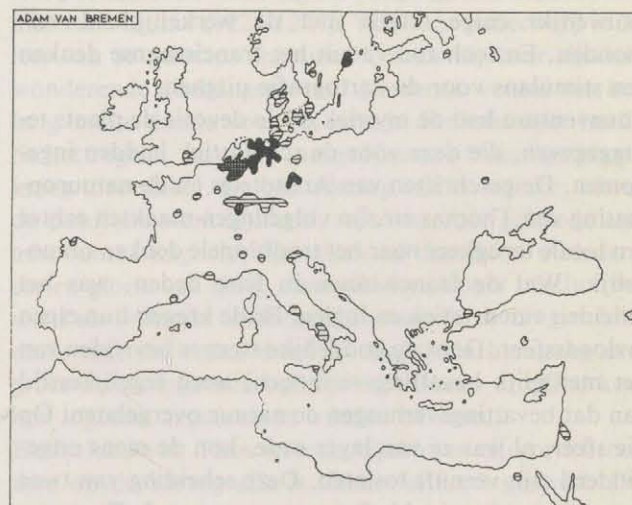
De Tabula Peutingeriana.

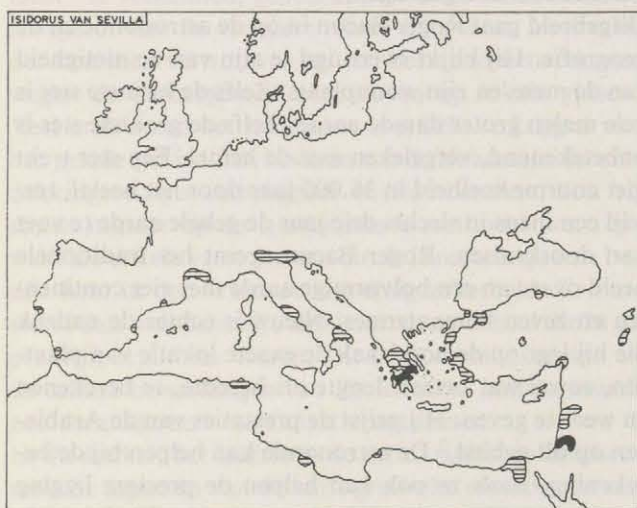
Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica*¹⁸.

Gregorius van Tours, *Historiae Francorum*¹⁶.

Adam van Bremen *Gesta pontificum*¹⁹.

Isidorus van Sevilla, *Etymologiae*¹⁷.

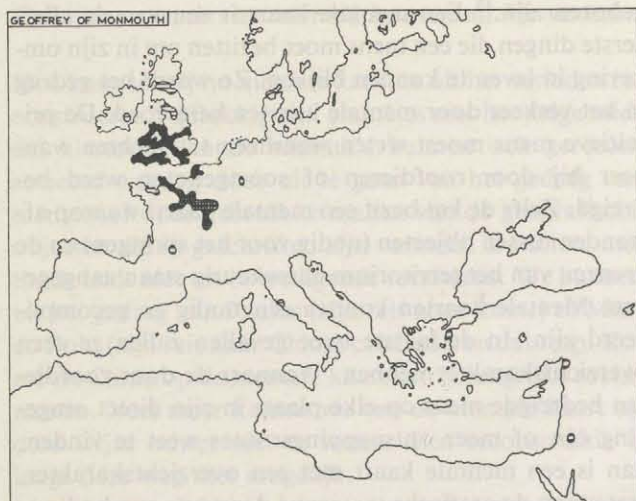
kenis toch wel gerealiseerd. Jammer is dat de kaart waar Roger Bacon regelmatig naar verwijst, verloren is gegaan.⁴ Het belang van een betrouwbare overzichtskaart werd door de franciscanen zeker ingezien. Hij vroeg zelfs de paus een dergelijke kaart te laten tekenen en wees daarbij op de mogelijke bewoonbaarheid van het zuidelijk halfrond en de mogelijkheid om Oost-Azië te bereiken, door in westwaartse richting de oceaan over te steken.⁵ In deze zaken was Roger Bacon (als in

vele andere) zijn tijd ver vooruit. Dat hij niet alom op waardering kon rekenen, mag blijken uit het feit dat hij de laatste jaren van zijn leven in de gevangenis moest doorbrengen. Dat hoeft ons niet te verbazen in een wereld waar in de klooster nog enkele eeuwen T-O kaarten van de wereld zouden worden getekend.⁶

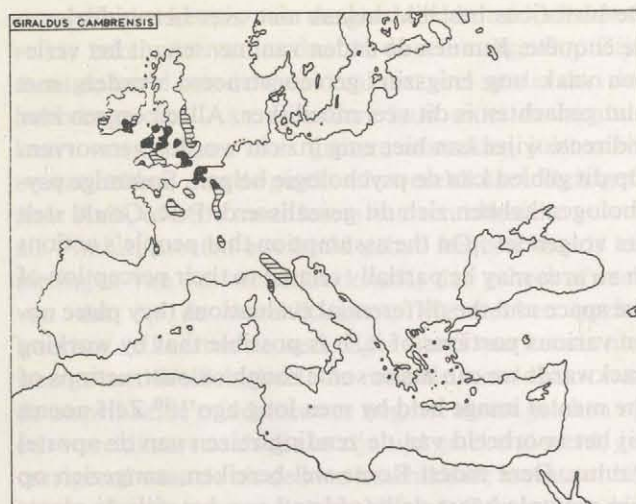
In de dertiende eeuw verschenen de eerste portolaankaarten, de veertiende eeuw laat met het verschijnen van de eerste Ptolemaïoskaarten en van nauwkeurige kaarten op schaal van kleinere gebieden de grote ommekeer op kartografisch gebied zien.⁷ In al deze gevallen speelde nauwgezette observatie en notering van de bevindingen een belangrijke rol. Deze „moderne” kaarten waren noodzakelijk voor de toenmalige reizen over zee. Het valt echter moeilijk voor te stellen dat ze ooit verschenen waren als niet door Roger Bacon en zij die na hem kwamen de waarneming en de wiskunde als onmisbare middelen om de aarde te leren kennen, waren erkend.⁸

Cognitieve psychologie

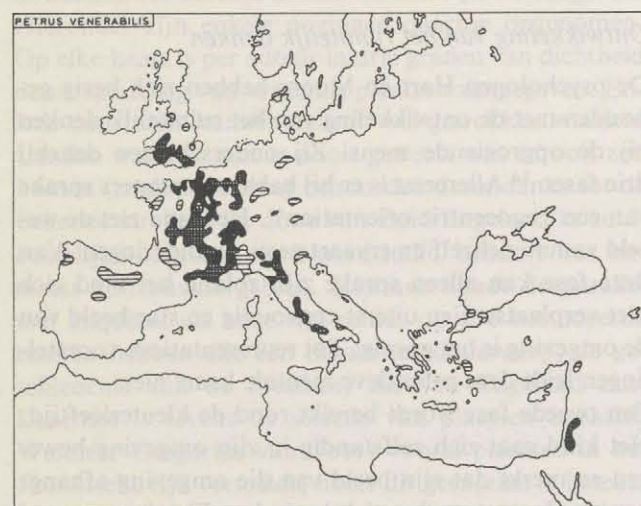
Vele wetenschappelijke disciplines staan ter beschikking aan hen die zich bezighouden met de bestudering van het verleden. Bij het onderzoek naar de kartografie in de middeleeuwen is de psychologie zo'n wetenschap,

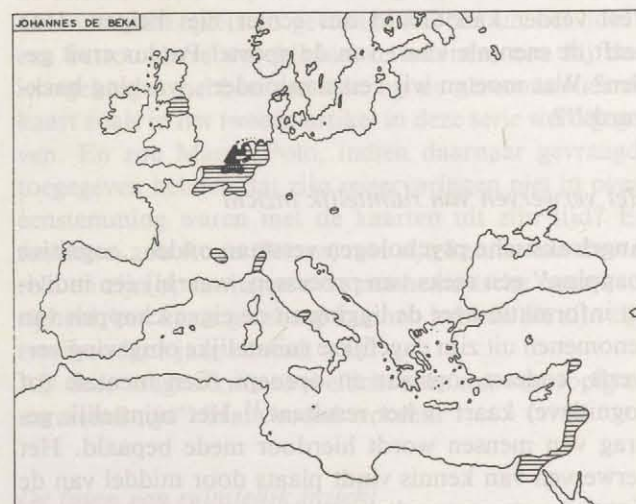
Geoffrey of Monmouth, *Historia regum Britanniae*²⁰.

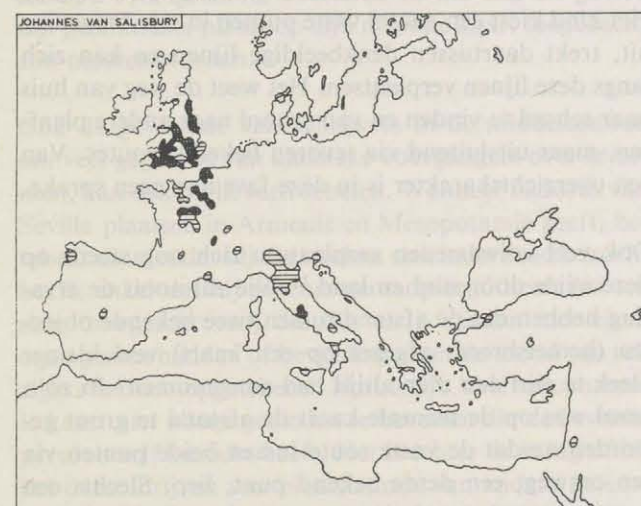
Giraldu Cambrensis, *verschillende werken*²³.

Petrus Venerabilis, *briefen*.

Johannes de Beka, *Chronographia*²⁴.

Johannes van Salisbury, *briefen*²².

op wat in deze serie artikelen over het middeleeuwse wereldbeeld werd meegedeeld. Het begrippenapparaat dat het onderzoek heeft opgeleverd, blijkt van toepassing op de historische kartografie. Het begrip „mental map” (mentale kaart) kan als voorbeeld hiervan gezien worden. Alvorens hier nader op in te gaan, moet echter op een belangrijk methodologisch verschil tussen beide disciplines gewezen worden. De cognitieve psychologie baseert zich bij voorkeur op het middel van de enquête.

Op deze wijze kunnen mentale kaarten van nog levende personen enigszins gereconstrueerd worden. Bekend zijn de experimenten van Gould en White, die in verschillende landen, waaronder Engeland en de Verenigde Staten, mensen ondervroegen naar hun kennis van eigen land en buitenland en hun eventuele voorkeur voor- of afkeer van bepaalde streken.⁹ De resultaten konden op kaarten worden ingetekend. Wanneer de proefpersonen gevraagd werd spontaan een kaart van de wereld te tekenen, ontstond iets wat als een grafische weergave van de mentale wereldkaart beschouwd zou kunnen worden. Bekende streken werden als overdreven groot, onbekende als overdreven klein afgebeeld. Onwillekeurig moeten we hierbij aan de „vertekening” van Europa en Azië op de middeleeuwse wereldkaarten denken.

en wel in het bijzonder die tak ervan, die de cognitieve psychologie genoemd wordt. Hierbij gaat het om het bestuderen van de manier waarop mensen kennis verwerven, opslaan en reproduceren.

Inzicht in de ruimte waarin de mens woont, is vanaf het begin van de geschiedenis een van de belangrijkste vormen van kennis geweest. De cognitieve psychologie heeft zich dan ook uitgebreid met deze vorm van kennis beziggehouden. Haar bevindingen blijken uit te sluiten

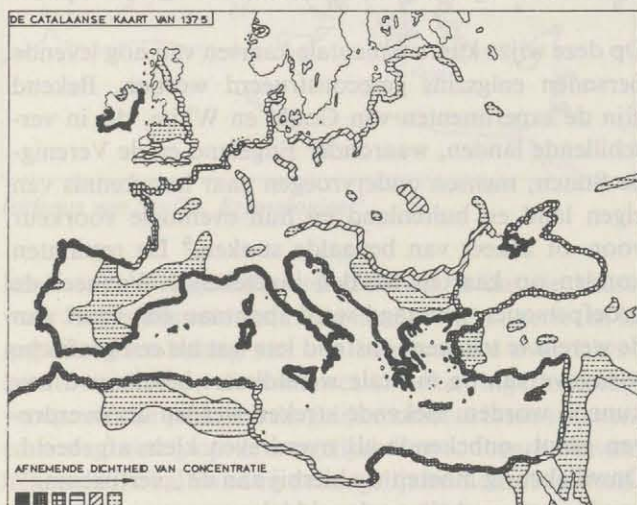
De historicus beschikt helaas niet over het middel van de enquête. Kunnen de daden van mensen uit het verleden vaak nog enigszins gereconstrueerd worden, met hun gedachten is dit veel moeilijker. Alleen op een zeer indirecte wijze kan hier enig inzicht worden verworven. Op dit gebied kan de psychologie helpen. Sommige psychologen hebben zich dit gerealiseerd. P.R. Gould stelt het volgende: „On the assumption that people's actions in an area may be partially related to their perception of the space and the differential evaluations they place upon various portions of it, it is possible that by working backwards we can make some rough reconstructions of the mental image held by men long ago”.¹⁰ Zelf noemt hij het voorbeeld van de zendingsreizen van de apostel Paulus. Deze moest Rome wel bereiken, aangezien op zijn mentale kaart de hoofdstad van het rijk de plaats was waarheen alle wegen leidden.

Veel verder kan Gould ons echter niet helpen. Hoe heeft de mentale kaart van de apostel Paulus eruit gezien? Wat moeten wij verstaan onder „working backwards”?

Het verwerven van ruimtelijk inzicht

Angelsaksische psychologen verstaan onder „cognitive mapping” een reeks van processen, waarbij een individu informatie over de ligging en de eigenschappen van fenomenen uit zijn dagelijkse ruimtelijke omgeving verwerft, codeert, opslaat en oproept. Een mentale (of cognitieve) kaart is het resultaat.¹¹ Het ruimtelijk gedrag van mensen wordt hierdoor mede bepaald. Het verwerven van kennis vindt plaats door middel van de zintuigen, maar wordt in sterke mate beïnvloed door wat men tevoren verwacht aan te treffen en door subjectieve gevoelens die men ten opzichte van het waargenomen object koestert. We noemen dit laatste de perceptie. Het is door de perceptie dat men de eigen omgeving als groter ervaart dan de buitenwereld. Waardeoordelen beïnvloeden, door middel van de perceptie, de mentale kaart.¹²

Voor het bezitten van een mentale kaart is directe waarneming geen absolute voorwaarde. Ook blinden bezitten een beeld van hun omgeving, zelfs wanneer zij blind

De Catalaanse kaart van 1375.

geboren zijn.¹³ Een mentale kaart is een van de allereerste dingen die een mens moet bezitten om in zijn omgeving in leven te kunnen blijven. Zo wordt het gedrag in het verkeer door mentale kaarten beïnvloed. De primitieve mens moest weten waarheen te vluchten wanneer hij door roofdieren of soortgenoten werd bedreigd. Zelfs de kat bezit een mentale kaart, waarop afstanden tussen objecten (nodig voor het springen) en de grenzen van het territorium nauwkeurig staan aangegeven. Mentale kaarten kunnen eenvoudig en gecompliceerd zijn. In de laatste twee gevallen zullen ze geen overzichts karakter hebben. Wanneer de door roofdieren bedreigde mens op elke plaats in zijn direct omgeving één of meer ontsnappingsroutes weet te vinden, dan is een mentale kaart met een overzichts karakter, laat staan de grafische weergave daarvan, overbodig.

Ontwikkeling van het ruimtelijk denken

De psychologen Hart en Moore hebben zich bezig gehouden met de ontwikkeling van het ruimtelijk denken bij de opgroeiende mens. Zij onderscheiden daarbij drie fasen.¹⁴ Allereerst is er bij baby's en peuters sprake van een „egocentric orientation”. Het kind ziet de wereld vanuit zichzelf en ervaart geen veranderingen. Van deze fase kan alleen sprake zijn zolang het kind zich niet verplaatst. Een uiterst eenvoudig en star beeld van de omgeving is het gevolg. Tot representatieve voorstellingen leidt deze primitieve mentale kaart niet.

Een tweede fase wordt bereikt rond de kleuterleeftijd. Het kind gaat zich zelfstandig in zijn omgeving bewegen en merkt dat zijn beeld van die omgeving afhangt van de plaats waar het zich bevindt. „Fixed systems of reference” gaan de eerste mentale schema's vervangen. Het kind kiest een aantal vaste punten in zijn omgeving uit, trekt daartussen denkbeeldige lijnen en kan zich langs deze lijnen verplaatsen. Het weet de weg van huis naar school te vinden en van school naar andere plaatsen, maar uitsluitend via tevoren bekende routes. Van een overzichts karakter is in deze fase nog geen sprake.

Ook veel volwassenen verplaatsen zich nog steeds op deze wijze door stad en land.¹⁵ Wie zal nooit de ervaring hebben dat de afstand tussen twee bekende objecten (hemelsbreed, afgezet op een kaart) veel kleiner bleek te zijn dan men altijd had aangenomen? In zo'n geval was op de mentale kaart de afstand te groot geworden omdat de vaste route tussen beide punten via een omweg, een derde bekend punt, liep. Slechts een beperkt aantal associaties per punt, dat wil zeggen routes om volgende punten te bereiken, staan de reizigers volgens deze methode ter beschikking. Deze fase kan, aldus Hart en Moore, leiden tot „route-type representations”.

De derde fase tenslotte kenmerkt de volwassen mens. Hij is, in theorie althans, in staat tot een totaalbeeld van zijn omgeving. In principe weet hij elk punt in zijn omgeving te verbinden met alle andere bekende punten. Dit „coordinated system of reference” maakt daarmee een oneindig aantal associaties en routes mogelijk. Het kan leiden tot „survey-type representations”.

Een reconstructie van mentale kaarten uit het verleden

Hoe kunnen wij nu mentale kaarten uit het verleden reconstrueren? Gelukkig zijn enquêtes niet het enige middel hiertoe. Mentale schema's kunnen ook gereconstrueerd worden door uit te gaan van het gedrag van mensen of door gebruik te maken van de geografische objecten die in geschriften zijn vermeld. De eerste methode leidt niet tot bevredigende resultaten. We kunnen uit het gedrag van Paulus (zijn reis naar Rome) of Marco Polo (zijn reis naar China) concluderen dat resp. Rome en China op de mentale kaart een belangrijke rol innamen. Veel meer komen we van de mentale kaart op deze wijze echter niet te weten. Een reconstructie is langs deze weg niet mogelijk.

Meer perspectief biedt het nagaan welke plaatsen door middeleeuwse auteurs in hun werken zijn weergegeven. Hieronder zijn enkele pogingen daartoe opgenomen. Op elke kaart is per auteur in drie graden van dichtheid de verspreiding van vermelde plaatsen aangegeven. Enkele conclusies kunnen daaruit wel getrokken worden. Landen waar de auteur nooit geweest was en ooit zou komen (zoals Palestina) behoorden desondanks tot de bekende streken. De zone van Zuid-Engeland in zuidoostelijke richting tot Noord-Italië behoort tot het meest vertrouwde gebied. Hiermee houdt de parallel met enquêtes uit onze tijd echter op. De bestudeerde boeken hebben alle één thema tot onderwerp, de geschiedenis van de Franken, die van Engeland enz. Daarmee is tevens de selectie van plaatsen bepaald. Wanneer Gregorius van Tours vooral plaatsen in het Frankische rijk vermeldt, hoeft dit geenszins te betekenen dat de geleerde bisschop alleen voor West-Europa belangstelling koesterde en dat aan dit gebied een prominente plaats op zijn mentale kaart toegedacht zou moeten worden.

Ook de gewoonte van schrijvers in de middeleeuwen om veel gegevens van klassieke voorgangers over te nemen, kan ons beeld vertroebelen. Wanneer Isidorus van Sevilla plaatsen in Armenië en Mesopotamië geeft, betekent dit niet dat hij die streken ook inderdaad bezocht heeft, enkel dat hij auteurs geraadpleegd heeft (en ten dele overgeschreven) die die verre oorden met eigen ogen gezien hadden of bevindingen uit de mond van reizigers hadden opgetekend. Natuurlijk hoeft een mentale kaart niet alleen gebieden te bevatten die de bewuste persoon zelf bezocht heeft. Het is echter de vraag of bij het overschrijven van plaatsnamen van andere auteurs die plaatsnamen ook direct deel gaan uitmaken van het mentale kaartbeeld. Mentale kaarten kunnen derhalve ook op deze wijze niet gereconstrueerd worden. Daarvoor is het aantal verstoringende factoren te groot.

Vertonen de getekende kaarten misschien overeenstemming met mentale kaarten? In één opzicht zagen we een aanwijzing hiervoor. Wat de tekenaar bekend was, Europa en het Middellandse Zeegebied, werd redelijk goed afgebeeld, wat minder bekend was, Azië en Afrika, minder goed en in verhouding veel kleiner. Toch zullen de mentale kaarten van de meeste middeleeuwers niet geleken hebben op de getekende wereldkaarten. De

geografische kennis van de gemiddelde middeleeuwer reikte zeker niet verder dan de directe omgeving. Zijn mentale beeld van de wereld zal niet veel verder dan dat hebben gereikt. Aan de andere kant moet de mentale kaart van reizigers over grotere afstanden juist méér omvat hebben dan de getekende wereldkaart. Reizigers naar Azië, of zelfs maar lezers van een klassieke auteur als Plinius, moeten een beeld gehad hebben van de afmetingen van het werelddeel Azië, dat geheel afweek van dat op de wereldkaarten. We hebben gezien waarom de kaarten de werkelijke stand van kennis niet weergeven. Wellicht heeft de mentale wereldkaart van de ontwikkelde middeleeuwer nog het meest geleken op een wereldkaart zoals die in zijn tijd getekend werd, gecorrigeerd naar de uit de hem beschikbare literatuur bekende afmetingen van de werelddelen. Zou een moderne onderzoeker, verplaatst naar de middeleeuwen, aan Kosmas Indikopleustes gevraagd hebben uit het hoofd een betrouwbare wereldkaart te tekenen, zou hij dan iets gekregen hebben dat lijkt op de gereconstrueerde kaart zoals in het tweede artikel in deze serie werd gegeven. En zou Marco Polo, indien daarnaar gevraagd, toegegeven hebben dat zijn reiservaringen niet in overeenstemming waren met de kaarten uit zijn tijd? En tenslotte, zou Roger Bacon, met zijn kennis van de wereld en zijn opvattingen over mathematische nauwkeurigheid, een kaart getekend kunnen hebben die zijn tijd tweehonderd jaar vooruit was?

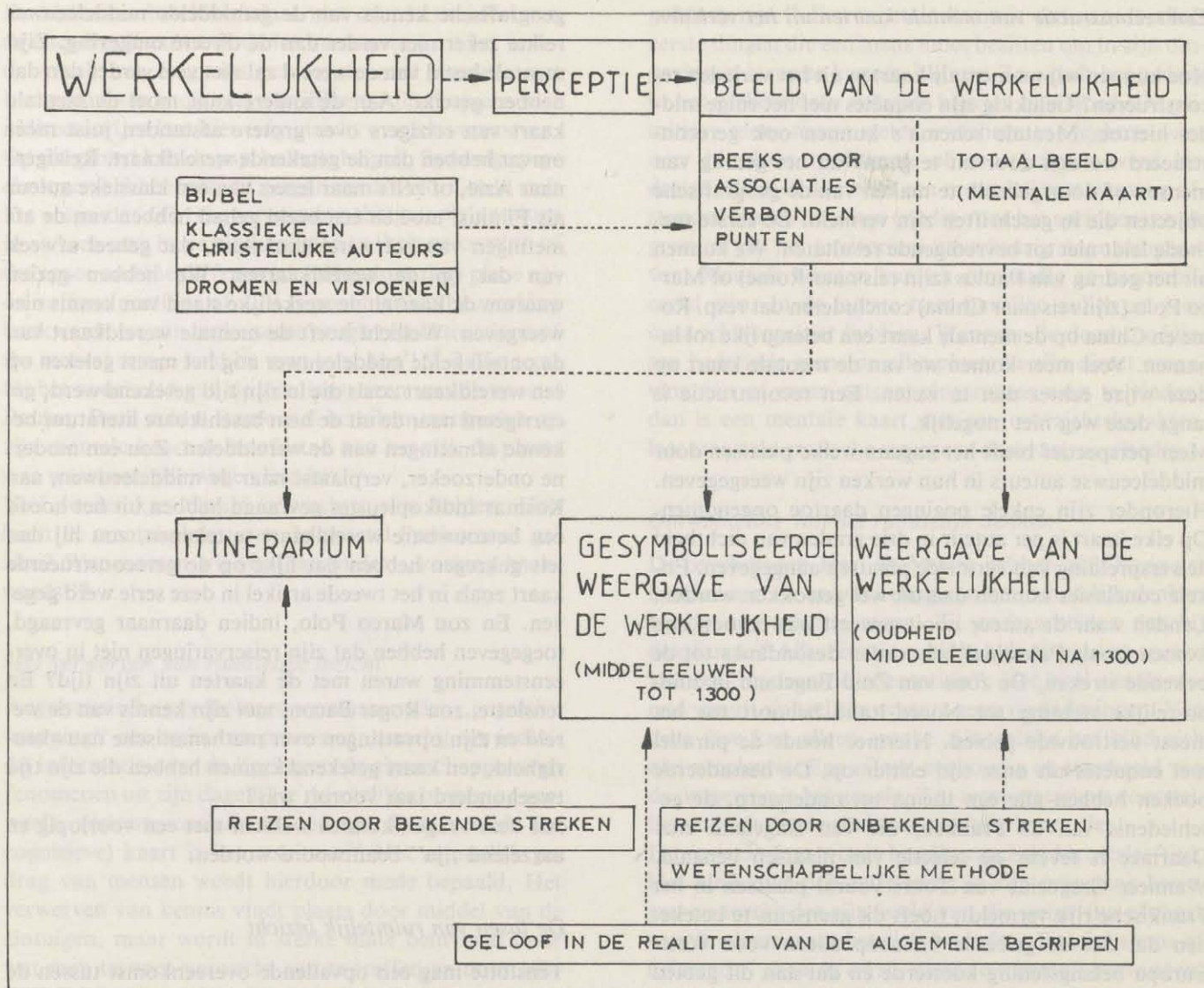
Als deze vragen kunnen wellicht met een voorlopig en aarzelend „ja” beantwoord worden.

De fasen van ruimtelijk inzicht

Tenslotte mag een opvallende overeenkomst tussen de denkbeelden van Hart en Moore over de fasen van ruimtelijk inzicht en de geconstateerde fasen van ruimtelijk inzicht van de middeleeuwer niet onvermeld blijven. Het „fixed system of reference”, leidend tot „route-type representation” doet sterk denken aan wat eerder de „associatieve methode van plaatsbepaling” werd genoemd. In beide gevallen zijn slechts enkele vaste punten bekend, waartussen af te leggen trajecten zijn uitgezet. Bij elk vast punt dienen zich enkele vaste punten (als associaties) aan, waarlangs de reis kan worden voortgezet.

Het „coordinated system of reference”, leidend tot „survey-type representations”, doet denken aan de overzichtskaarten zoals deze in de late middeleeuwen ontstonden. Bij volwassenen is deze manier van plaatsbepaling onmisbaar om zich in een uitgebreide en rijk geschakeerde wereld te kunnen oriënteren en bewegen. Voor de ontdekkingsreiziger die zich in de vijftiende eeuw op onbekende oceanen waagde om daar een uitgebreide en rijk geschakeerde wereld te doorvorsen, bestond dezelfde noodzaak zich te bedienen van kaarten met een overzicht van de totale omgeving. In dit opzicht kan de cognitieve psychologie het beeld van de middeleeuwse kartografie bevestigen en verrijken.

Hieronder is de wijze waarop de middeleeuwse mens zijn wereld heeft gezien, verwerkt en weergegeven, in een schema samengevat.

Verwerking van ruimtelijke gegevens.

Moge één opmerking deze serie artikelen besluiten. In de loop van de duizend jaar geschiedenis die wij tot de middeleeuwen rekenen, ontwikkelden de geestelijke vermogens van de middeleeuwer zich niet als die van peuter tot adolescent, ondanks de indruk die de vorige alinea's wellicht wekken. De middeleeuwer verschilt niet van ons door zijn geestelijke vermogens, maar door zijn beeld van de werkelijkheid en zijn middelen om dat beeld te doorvorsen en te begrijpen.

LITERATUUR

- Adam van Bremen, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. B. Schmeidler/S. Stienberg, Leipzig, 1926.
 Butler, H.E., ed. *The autobiography of Giraldus Cambrensis*, London, [1937].
 Cohen, G., *The psychology of cognition*, London, 1977.
 Colgrave, B./Mynors, R.A.B. ed. *Beda Venerabilis, Ecclesiastical history of the English people*, Oxford, 1969 (Oxford Medieval Texts).
 Constable, G. ed. *Letters of Peter the Venerable*, Cambridge, Mass. 1967 (Harvard Historical Studies 78).
 Downs, R.M./Stea, D. ed. *Image and environment: cognitive mapping and spatial behavior*, Chicago, [1973].
 Geoffrey of Monmouth, *Historia regum Britanniae*, ed. L. Thorpe, [Harmondsworth, 1966].

- Golledge, R.G./Zamoras, G., *Cognitive approaches to the analysis of human spatial behavior*, in: W.H. Ittersson, p. 59-94.
 Gould, P.R., *On mental maps*, in: R.M. Downs/D. Stea, p. 182-220.
 Gould, P.R./White, R., *Mental maps*, [Harmondsworth, 1974].
 Gregorius van Tours, *Historia Francorum*, ed. L. Thorpe, [Harmondsworth, 1974].
 Hart, R.A./Moore, G.T., *The development of spatial cognition*, in: R.M. Downs/D. Stea, p. 246-288.
 Harvey, P.D.A., *The history of topographical maps; symbols, pictures and surveys*, [London, 1980].
 Hochstetter, E., *Studien zur Metaphysik und Erkenntnislehre Wilhelms von Ockham*, Berlin, 1927.
 Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive originum libri XX*, ed. W.M. Lindsay Oxonii [Oxford], 1966 (reprint).
 Ittersson, W.H., *Environment and cognition*, New York, 1973.
 Johannis de Beke, *Chronographia*, ed. H. Bruch, 's-Gravenhage, 1973 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 143).
 Lach, D.F., *Asia in the making of Europe*, vol. 1., *The century of discovery*, Chicago, [1965].
 Miller, W.J./Butler, H.E., ed. *The letters of John of Salisbury*, London, 1955.
 Newton, A.P., *The conception of the world in the Middle Ages*.
 Neisser, U., *Cognition and reality; principles and implications of cognitive psychology*, San Francisco, [1976].

Roger Bacon, *Opus Majus*, ed. J.H. Bridges, Frankfurt am Main, 1964 (reprint).

Taylor, J., *The universal chronicle of Ranulf Higden*, Oxford, 1966.

NOTEN

¹ Caert-Thresoor 1 (1984), p. 41.

² Newton, p. 11.

³ Het wereldbeeld van Roger Bacon komen we ook tegen in het in 1410 verschenen werk van Pierre d'Ailly (1330-1420), getiteld „Tractatus de Imagine Mundi” (uiteenzetting over het beeld van de wereld). Pierre d'Ailly meent, evenals Roger Bacon, dat de oceanen kleiner moeten zijn dan op de meeste wereldkaarten (uitgezonderd die van het T-O type) staat aangegeven en baseert zijn mening op een passage in de bijbel, waarin sprake is van een verdeling van de aardoppervlakte over zeven delen land en één deel water (IV Esra 6,42). De tekenaars van de T-O kaarten hadden zich op deze land-water verdeling gebaseerd. D'Ailly trok echter een andere conclusie dan deze en stelde dat de oceaan in het westen veel kleiner moest zijn dan altijd aangenomen was. Columbus, die Pierre d'Ailly's werk gekend moet hebben, heeft zich wellicht door deze opvatting laten leiden.

⁴ Roger Bacon IV, 4,16 (Bridges I, p. 294-295).

⁵ Lach, p. 42.

⁶ Harvey, p. 133 e.v.

⁷ In het „Polychronicon” van de benedictijn Ranulfus Higden (†1363) wordt nog het traditionele, ten dele van Isidorus van Sevilla overgenomen, beeld van het universum geschetst. Aan het werk was een T-O kaart toegevoegd (Taylor, IV, 3).

⁸ Nog verder dan Roger Bacon ging de Engelse franciscaan Willem van Ockam (± 1290-1349). Ook deze scheidde geloof en wetenschap, maar ontkende, in tegenstelling tot zijn voorganger, zelfs de realiteit van de tekens en de rationele, alomvattende structuur van het universum. De Engelse, empirische wetenschapsbeoefening vindt Van Ockam een zuiver voorbeeld. (Hochstetter, hfd. III).

⁹ Gould/White, passim.

¹⁰ Gould, p. 212.

¹¹ Neisser, p. 13-30.

¹² Verwant aan de mentale kaart is de „mentale wandeling”. Hiervan wordt gesproken wanneer men door een denkbeeldig gebouw of landschap wandelt. Romeinse redenaars schijnen van deze techniek gebruik gemaakt te hebben om lange redes uit hun hoofd te leren (Cohen, p. 28-29).

¹³ Neisser, p. 43-46, 143-144.

¹⁴ Hart/Moore, p. 275-284.

¹⁵ Golledge/Zamaras, p. 76.

¹⁶ Gregorius van Tours (538-594) was afkomstig uit een adellijk Gallo-Romeins geslacht en eindigde zijn carrière als bisschop van Tours. In zijn „Historiae Francorum” beschrijft hij de geschiedenis van het Frankische volk.

¹⁷ Isidorus van Sevilla (570-636) is de grootste geleerde uit het Visigotische Spanje. Zijn „Etymologiae” is een encyclopedisch werk in de stijl van de late oudheid.

¹⁸ Beda Venerabilis (672-735), een Angelsaksische kerkgeleerde, beschrijft in zijn werk de geschiedenis van de bekering van de Angelsaksen.

¹⁹ Adam van Bremen (†1081) was secretaris van de aartsbisschop van Hamburg-Bremen. Zijn boek over de geschiedenis van het aartsbisdom is befaamd door het gebruik dat de auteur maakt van de ontdekkingen van de Vikingen.

²⁰ Geoffrey of Monmouth (± 1130) beschrijft, vele eeuwen na dato, de Britse koningen. Hij baseerde zich waarschijnlijk vooral op mondelinge overlevering in Wales.

²¹ Petrus Venerabilis was van 1121 tot 1156 abt van het klooster te Cluny. Die positie maakte hem tot een van de machtigste kerkvorsten van zijn tijd. Zijn briefwisseling geeft een betere indicatie van zijn geografische horizon dan een boek, gewijd aan één onderwerp.

²² Johannes van Salisbury (1115-1180) is een van de bekendste vertegenwoordigers van de „renaissance van de twaalfde eeuw”. Hij eindigde zijn loopbaan als bisschop van

Chartres, één van de centra van het humanisme in die dagen.

²³ Giraldus Cambrensis (± 1150 - ± 1220) is vooral door het verslag van zijn reis door Wales die hij hield om mensen op te roepen tot deelname aan de derde kruistocht beroemd geworden. Bij deze kaart is gebruik gemaakt van een selectie uit een aantal van zijn werken, waardoor een beter beeld van geografische reikwijdte is bereikt dan op grond van één werk mogelijk was geweest.

²⁴ Johannes de Beka, een Utrechtse kanunnik uit de veertiende eeuw, beschrijft in zijn „Chronographia” de geschiedenis van de bisschoppen van Utrecht en graven van Holland.

SUMMARY

The medieval world image V: The cartographical renaissance

The „cartographical renaissance” of the fourteenth century had its roots on the one hand in the need for reliable small-scale maps, necessary for taking bearings at sea and on the other hand in new insights into the method and means of acquiring knowledge. In the latter field the Dominicans, and amongst them especially Thomas Aquin (c. 1250) played an important part. Thomas emphasized the meaning of nature („natura”), or the visible material reality. This opened up the possibility of research in this field. Human logic became a powerful weapon, even capable of proving God's existence. However, because Thomas put the truth of ecclesiastical doctrine above all, fundamental doubt was impossible.

More important for the scientific revolution of the late middle ages was the work of the Franciscans. The members of this order wished to safeguard the sphere of God against logic and observation. For man to penetrate into it, surrender, mysticism and devotion were the pre-eminent means. God was considered to be too sublime to be proved by man. On nature, however, man could release his intellect and senses, unimpeded by the absolute supreme authority of ecclesiastical doctrine. Thus, a Franciscan brother like Roger Bacon (c. 1270) could emphasize the importance of observation and experiment, and following this, mathematical reasoning. He wanted an accurate notation of the situation of geographical objects and demonstrated a great interest in the experiences of his religious brothers in Asia. The Ptolemy-maps of the next century were to realize Roger Bacon's cartographical wishes.

Cognitive psychology can stimulate research into medieval cartography. Thus, the notion „mental map” is certainly applicable to medieval man. It is, however, difficult to reconstruct the spatial image of men of the past, because the method of achieving this, the field survey, can, of course, not be used. The maps, indicating where a number of medieval authors show a concentration of places, are an attempt at such a reconstruction. Showing the areas which an author thought to be of importance is, however, only a limited reconstruction. It is certain, that the average medieval person's mental map must have been much simpler than the world maps of his time suggest and that on the other hand the mental map of the medieval intellectual must have been much more complicated. The data in the literature accessible to him were after all closer to reality than the mappae mundi in the very literature. His mental image of the world may have looked like a world map, „redrawn” using information about shape and size of continents and oceans, as has been attempted in this series of articles on the basis of Kosmas Indikopleustes and Orosius.

„Recente oude kaarten” van het hoogheemraadschap van Schieland

Inleiding

Het hoogheemraadschap van Schieland heeft voor wat betreft haar gedrukte overzichtskaarten een rijke traditie.¹ Veel historisch-kartografisch geïnteresseerden kennen de kaarten van Floris Balthasars van Berckenrode uit 1611² en Jan Jansz. Stampioen uit 1660.³ Iets minder bekend zijn de uitgaven van I.A. Scholten⁴ en van I.A. van Scholten en P. Roosing⁵, die in 1821 en 1832 in opdracht van het college van dijkgraaf en hoogheemraden vervaardigd werden. Volledig onbekend in de literatuur zijn twee kaarten in vier bladen uit 1874/'75 en 1928.⁶ Ze zijn vervaardigd onder supervisie van N. Exalto, respectievelijk W.N. van Nooten. In dit artikel zal enige achtergrondinformatie gegeven worden over deze twee in kleur⁷ uitgegeven kaarten. Ter sprake komt wat in het algemeen de redenen zijn waarom waterschapskaarten vervaardigd worden en in hoeverre de twee kaarten van 1874/'75 en 1928 hieraan voldoen.

Enkele achtergronden van de twee kaarten

In de *Gemeene Lands Rekening* van 1874⁸ van Schieland wordt een bedrag van f 1500,— genoemd dat betaald is aan I.J. Slaterus, landmeter bij het Kadaster in Rotterdam. Hij ontving dit bedrag voor het maken van een kaart van het hoogheemraadschap van Schieland. Slaterus' naam komt niet voor op de kaart. Wel wordt N. Exalto genoemd. Hij was als *Fabriek-Landmeter* in vaste dienst van het hoogheemraadschap, zoals in de cartouche op het linkerbovenblad vermeld is (zie afbeelding 2). Anders dan deze functie doet vermoeden was Exalto geen landmeter. Zijn functie kan het best omschreven worden als hoofd van de technische dienst van het hoogheemraadschap. Zeer waarschijnlijk was hij wel in staat om de kwaliteit van het landmeetkundige werk van Slaterus te beoordelen. Op dit oordeel zal het college van dijkgraaf en hoogheemraden wel afgegaan zijn bij het uitvaardigen van de opdracht tot het drukken van de kaart. Slaterus is tot in de eerste maanden van 1875 bezig geweest met zijn landmeetkundige werk. Op 30 maart 1875⁹ lag het ontwerp voor het bestuur ter inzage. Dit besloot de kaart in steen te laten graveren. De firma J. Vurtheim en Zoon, lithografen uit Rotterdam deed hiervoor een prijsopgave. Voor een bedrag van f 600,— zou het bestuur 200 afdrukken in kleur krijgen. Om de lithografische stenen in eigendom te krijgen moest nog eens f 110,— betaald worden. Met deze offerte stemde het bestuur in. De firma Vurtheim graveerde de kaart in steen in de periode van 26 april 1875 tot half april 1876. Een en ander mag geconcludeerd worden uit de *Gemeene Lands Rekening* van Schieland van 1875.¹⁰ Hierin staat vermeld dat is uitbetaald: *Aan de Maatschappij van Assurantie enz. te Rotterdam, wegens Brandassurantie van de Kadastrale*

kaart van het Hoogheemraadschap van Schieland, voor den tyd dat zy zich in handen van derden bevindt ten einde gelithographeerd te worden en zulks van 26 April 1875 tot 16 Jan. 1876. Daaronder staat de vermelding: *Nota: De Assurantie is ná genoemd tydstip nog voor drie maanden verlengd: f 4,75.* De vier lithografische stenen worden nog steeds in het archief van het hoogheemraadschap van Schieland bewaard.

Op 27 januari 1925¹¹ droeg het college van dijkgraaf en hoogheemraden de ingenieur¹² van Schieland, W.N. van Nooten, op een aanvang te maken met het „samenstellen van een nieuwe kaart van het hoogheemraadschap. Hoogst waarschijnlijk wordt met het woord samenstellen bedoeld: het met behulp van andere (oudere) kaarten vervaardigen van een nieuwe. Dit aan te vullen met de meest recente waterstaatkundige gegevens. Hierop wordt later meer gedetailleerd ingegaan. Het idee dat de kaart samengesteld zou moeten worden uit oudere kaarten vindt steun bij de volgende opmerking uit de notulen van oktober 1927.¹³ Hier staat vermeld dat er enkele grenskaarten uit het archief ter beschikking gesteld zijn aan de ontwerper. In elk geval is er in de archieven geen enkele aanwijzing te vinden dat er contacten met een externe landmeter geweest zijn. W.N. van Nooten was als civiel ingenieur opgeleid. De opleiding tot „ingenieur in de landmeetkunde” bestond vóór 1923, het jaar dat Van Nooten bij het hoogheemraadschap in dienst kwam, nog niet. Wel moet vermeld worden dat er in de opleiding voor civiel ingenieur in die tijd ruime aandacht geschonken werd aan het landmeten. Het is niet uit te sluiten dat Van Nooten zelf landmeetkundig werk verricht heeft. Hoe groot zijn aandeel was is echter niet vast te stellen. Zonder enige twijfel zullen ook de in 1880 en 1881 herziene bladen van de Waterstaatskaart 1:50.000¹⁴ een bron van informatie geweest zijn voor de kaart van 1928. Mogelijk heeft ook de kaart van 1874/'75 nog een rol gespeeld, maar waarschijnlijk is dit niet, want de verschillen tussen de laatste twee kaarten zijn erg groot.

Een tweede persoon die een aandeel in het tot stand komen van de kaart gehad heeft was Peter Willem Caderius van Veen. Hij werd aanvankelijk als *Tydelyk-Opzichter* en later als *Opzichter van Schieland*¹⁵ aangesteld. De rekeningen van 1929¹⁶ melden dat er f 100,— is uitbetaald aan P.W. Caderius van Veen, opzichter van Schieland voor extra werkzaamheden ten behoeve van de Schielandse kaart. Zijn monogram, staat op de kaart. Van Nooten gaf de benodigde gegevens aan Pieter Willem van Baarsel uit Blaricum.¹⁷ Van Baarsel maakte het ontwerp voor de kaart en bracht dit op steen uit. Zijn naam staat op de kaart vermeld (*P.W. v. Baarsel / inv. et del.*).

Op 22 oktober 1929¹⁸ deelde de ingenieur aan het college van dijkgraaf en hoogheemraden mee dat hij van de

1. De kaart van het Hoog-Heemraadschap Schieland opge-
maakt in het jaar 1874.⁶ Foto: Uitgeverij Canaletto, Alphen
aan den Rijn.

firma N.J.^c.J. Smulders & Co uit Den Haag een offerte
ontvangen heeft voor het drukken van 300 kaarten in
kleur. Besloten werd om op dit aanbod in te gaan. De
rekeningen van 1930¹⁹ geven aan dat hiervoor aan deze
Boek- en Steendrukkerij een bedrag van f 3385,— uit-
betaald is.

Functies van waterschapskaarten

In hoofdstuk negen van de *Geschiedenis van de karto-
grafie van Nederland* noemt Professor Koeman als be-
langrijkste redenen voor de vervaardiging van water-
schapskaarten²⁰ het *functionele* en het *representatieve*
motief. Hij noemt ze functioneel omdat ze „een maxi-
male hoeveelheid informatie bevatten die van belang is
voor het administratieve en technische beheer van het
waterschap”. Ten aanzien van het tweede punt noemt
hij de „representatie van het territorium” en de „repre-
sentatie als afspiegeling van de waardigheid van het col-
lege” (van dijkgraaf en hoogheemraden). Enkele pa-
gina's verder²¹ zegt Koeman dat de waterschapskaarten

na de invoering van de Waterstaatskaart 1:50.000²² als
functionele kaarten zijn uitgediend. Dit zou de reden
zijn dat er geen nieuwe waterschapskaarten meer ver-
schenen zijn. De kaarten die in dit artikel behandeld
worden dateren echter van 1874/'75 en 1928. Dat is dus
na het verschijnen van de overlappende bladen van de
Waterstaatskaart. Ook verschillende andere hoogheem-
raadschappen hebben nog een kaart na de invoering
van de Waterstaatskaart uitgegeven.²³ Mijs inziens
vertonen ze naast representatieve ook functionele trek-
ken. In het hiernavolgende worden beide aspecten voor
de twee kaarten van Schieland behandeld. Het eerste
door de kaarten te vergelijken met vroegere uitgaven.
Het tweede door de kaarten naast het overlappende ge-
deelte van de Waterstaatskaart te leggen.

De representatieve functie van de twee kaarten

De meeste waterschapskaarten, die dateren van voor de
uitgave van de Waterstaatskaart 1:50.000, worden ge-
kenmerkt doordat er boven en/of aan weerszijden van
het kaartbeeld familiewapens met de namen en functies
van de hoogheemraadschapsbestuurders die ten tijde
van de kaartuitgave in functie waren, afgebeeld staan.
Bij de kaart van 1874/'75 gebeurde dit niet. Wel wor-

den de bestuurders nog op de kaart genoemd (zie afbeelding 2). Bij deze kaart heeft de „representatie als afspiegeling van de waardigheid van het bestuur” duidelijk aan waarde ingeboet. Ten aanzien van de representatie van het territorium het volgende. Het zal duidelijk zijn dat het uitgeven van een eigen kaart door het bestuur een veel betere representatie van het eigen gebied zal geven dan een gemonteerde versie van de overlappende bladen van de Waterstaatskaart. De Schielandse uitgave geeft een beeld dat het eigen district er doet „uitspringen”. Het omliggende gebied staat er uiterst magertjes op afgebeeld (zie afbeelding 1). Ook het schaalgebruik (1:20.000) maakt het geheel veel representatiever.

De lay-out van de kaart van 1928 grijpt weer terug op het vertrouwde beeld van de zeventiende en achttiende eeuw. De kaart is rijk versierd met onder andere het wapen van Schieland, de familiewapens van de dijkgraaf en hoogheemraden, de secretaris-rentmeester en ingenieur, Rotterdam en de veertien gemeenten die voor wat betreft hun afwatering onder het hoogheemradschap ressorteren. De kaart vertoont aan de onderkant een toepasselijke afbeelding van een poldergemaal dat water inneemt en weer uitstoot. Alles hoogst decoratief uitgevoerd in *Jugendstil*, de stijl van het begin van de twintigste eeuw. Voor wat betreft de representatie van het territorium kan voor deze uitgave hetzelfde gezegd worden als bij de kaart van 1874/'75. Alleen kunnen we vaststellen dat de jongere uitgave de oudere in alle opzichten overtreft. Zowel voor wat betreft de hoeveelheid kartografische informatie, als de kleurstelling.²⁴

Het functionele aspect van de twee kaarten

In de verenigde vergadering van dijkgraaf, hoogheemraden en ingelanden²⁵ werd op 29 april 1873 een bedrag op de begroting gereserveerd voor het maken van een nieuwe kaart. Er werd bepaald dat om de kosten van de uitgaven te dekken een bedrag van 80 cent per hectare geheven zal worden in het jaar 1873. Dit bedrag zal door de ingelanden opgebracht moeten worden. Dit was waarschijnlijk de belangrijkste aanleiding dat de hoofd-ingeland A. Schuurman aan het college van dijkgraaf en hoogheemraden vroeg of de recent gereedgekomen Waterstaatskaartbladen niet voldoen aan de minimaal te stellen eisen. Hij kreeg als antwoord dat de nieuwe kaart *nodig wordt geacht met het oog op den drooggemaakten Zuidplas (...) en de welhaast voltooide droogmaking van de plassen beoosten Rotterdam* (= de Kralingse Polder). Deze grote delen van Schieland staan niet als ingepolderde gebieden op de uit 1871 stammende bladen van de eerste uitgave van de Waterstaatskaart 1:50.000.²⁶ Een zeer functioneel motief voor de uitgave van een nieuwe kaart. Schuurman was niet overtuigd en vroeg een aanvullend onderzoek. Op 7 oktober 1873²⁷ antwoordde het college dat zij de Waterstaatskaart niet goed genoeg bevonden heeft omdat de schaal niet werkbaar is. Door dit laatste argument zwichtte de vergadering. Gestreefd zou worden naar een nieuwe kaart op een schaal van 1:10.000. Dit is later

2. Titelcartouche van de kaart van 1874/'75. Foto: Uitgeverij Canaletto, Alphen aan den Rijn.'

aangepast naar 1:20.000. Als we de kaart van 1874/'75 vergelijken met de Waterstaatskaart (zie voor een detail de afbeeldingen 4a en 4b), dan valt het op dat de eerste, ondanks de aanvullingen met de Zuidplaspolder en de Kralingse Polder en het gebruik van een veel grotere schaal, een veel minder gedetailleerd kaartbeeld toont. Onder andere werden geen poldersloten ingetekend. Verder wil ik nog wijzen op het gebruik van de voor de waterstaat van Schieland van belang zijnde symbolen op de kaart. De legenda van 1874/'75 vermeld naast drie grenstypen, alleen één rond, zwart symbool voor de in het gebied geplaatste windwatermolens (zie afbeeldingen 1 (rechtsonder) en 4a). De legenda van de Waterstaatskaart is echter zeer uitgebreid. Al met al moeten we de hoeveelheid informatie van de kaart van 1874/'75, ondanks het geactualiseerde kaartbeeld, niet te hoog inschatten. De kaart geeft te weinig informatie voor wat we zouden mogen verwachten bij een schaal van 1:20.000. De kwaliteit van hetgeen afgebeeld staat is echter goed.

De reden waarom de kaart van 1928 uitgegeven werd is eerder representatief te noemen dan functioneel, hoewel enige functionaliteit de kaart niet ontegensprekend mag worden. Dit wordt geïllustreerd door het verslag van een lezing die F.P.G. van Loenen Martinet in 1914 hield voor de *Zuid-Hollandschen Waterschapsbond*.²⁸ Van Loenen Martinet, die directeur was van het Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf in Delft, memoreerde dat de Polder Bleyswijk (zie voor een detail van deze polder de afbeeldingen 4a, 4b en 4c) oorspronkelijk bemalen werd met 27 windmolens. Op 9 december, zo vervolgde hij, besloot de vergadering van bestuurscollege en stemgerechtigde ingelanden deze windbemaling te vervangen door een elektrische bemaling van vijf centrifugaal-

pompen van 500 pk. Bij het bekijken van de detailopnamen zien we dat op afbeelding 4a enkele van de 27 windmolens zichtbaar zijn. Ook is te zien dat de dijken van de Bleyswijkse Polder, die in de jaren 1772-1779 werd aangelegd, nog niet helemaal gesloten zijn. Op afbeelding 4c zien we naast het gedetailleerde polderslotenpatroon (vergelijkbaar met afbeelding 4b), de gesloten dijk en de vervanging van de windmolens door elektrische gemalen (op dit detail slechts twee van de vijf). Het vervangen van de windmolens lijkt mij van wezenlijke betekenis voor het hoogheemraadschap van Schieland.

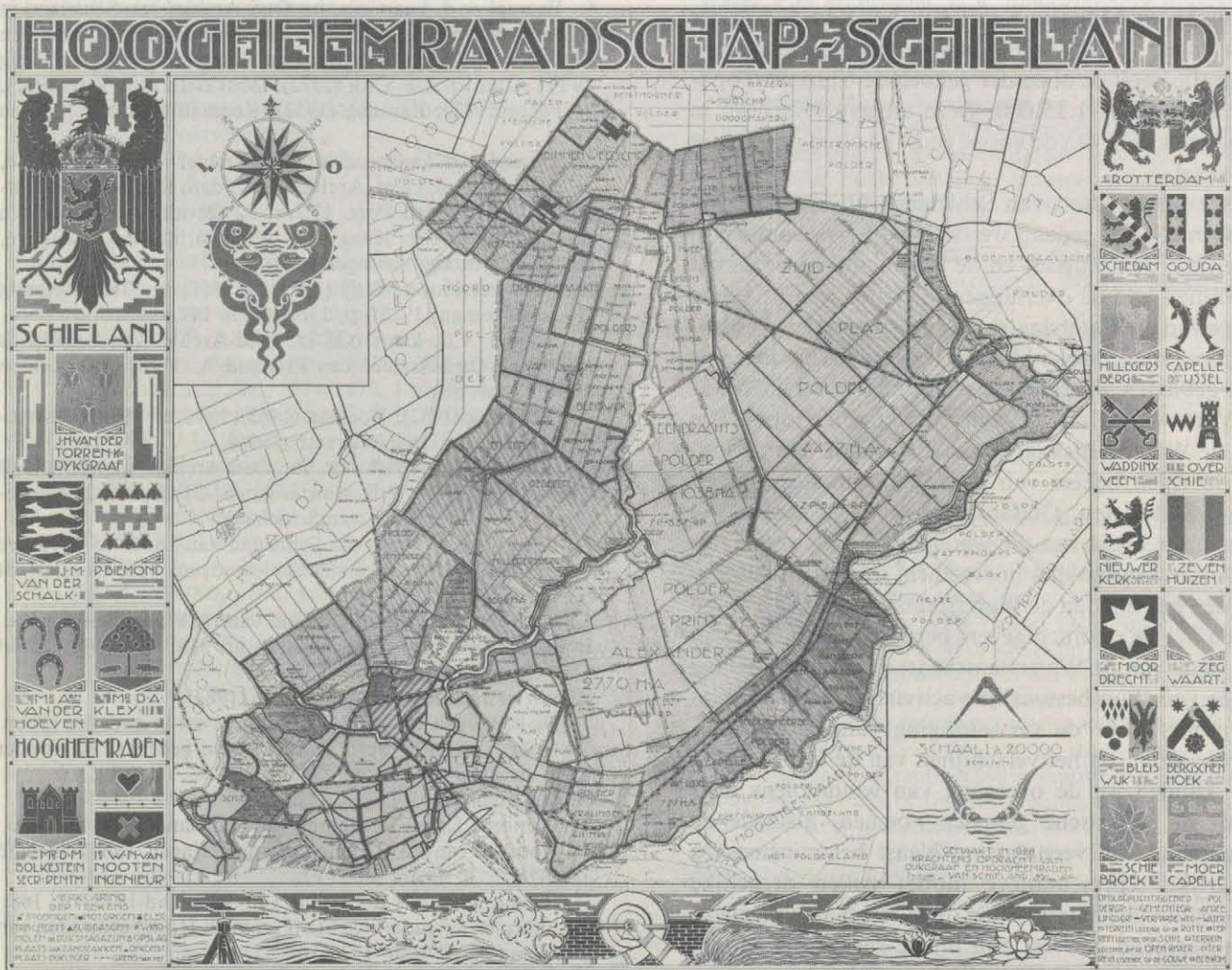
De indruk wordt gewekt dat er voor de kaart van 1928 geen nieuwe meting verricht is voor het gebied als geheel. Ik vermoed dat ingenieur Van Nooten voor de ontwerper en lithograaf een soort draaiboek gemaakt heeft. Dit moet bestaan hebben uit oudere kaarten en een omschrijving van de wijze hoe Van Baarsel gegevens daarvan over moest nemen. Naast de herziene uitgave van de Waterstaatskaart uit 1881 en mogelijk de kaart van 1874/'75, zouden ook de overlappende bladen van de Chromo-topographische kaart 1:25.000 (= Bonne-serie)²⁹ deel uitgemaakt kunnen hebben van het draaiboek. De topografische informatie van bovengenoemde kaarten werd dan aangevuld met waterstaatkundige gegevens „uit het veld” door Caderius van

Veen. Hiermee zou dan ook de f 100,— die hij, naast zijn normale salaris, ontving³⁰ verklaard kunnen worden.

Conclusie

Na het verschijnen van de bladen van de Waterstaatskaart (vanaf 1865) zijn er nog een aantal overzichtskaarten van verschillende hoogheemraadschappen uitgegeven. Al deze uitgaven, met uitzondering van de vrij kleine kaart van Delfland³¹, hadden zeker een representatieve aanleiding om te verschijnen. Vooral is de representatie van het territorium bij deze in historisch-kartografisch opzicht vrij recente uitgaven van belang. Met uitzondering van de uitgave van 1928 van Schieland (zie afbeelding 3) is mij geen waterschapskaart bekend die na het verschijnen van de Waterstaatskaart 1:50.000 uitgegeven werd en die de familiewapens toont van de zittende leden van het college van dijkgraaf en hoogheemraden. Wel wordt altijd het wapen van het waterschap/Hoogheemraadschap afgebeeld.

Voor wat betreft het functionele motief zou ik een tweedeling willen maken in de weergave van de algemene topografie op de kaarten en de typisch waterstaatkundige topografie. Voor wat betreft de algemene topografie blijken in de meeste gevallen de recente water-

3. De kaart van het Hoogheemraadschap-Schieland van 1928.⁶ Foto: Geografisch instituut, Utrecht.

4a. Detail van de kaart van 1874/'75 (een gedeelte van de Bloyswijkse Polder). Foto: Uitgeverij Canaletto, Alphen aan den Rijn.

schapskaarten een, al dan niet gegeneraliseerd, gekopieerd kaartbeeld te vertonen. Dit geldt ook voor de Waterstaatskaart zelf. De hierop afgebeelde ondergrond van de eerste uitgave is afkomstig van de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (T.M.K.).³² Een wat recentere algemene topografie geeft de al eerder genoemde Chromo-Topographische Kaart 1:25.000. Deze uitgave verscheen in het laatste kwart van de vorige eeuw en werd regelmatig vernieuwd.

Dat er voor de kaart van Schieland van 1874/'75 wel nieuwe metingen gedaan werden vindt zijn oorzaak in het feit dat de Zuidplas- en de Kralingse Polder na het verschijnen van de overlappende bladen van de eerste uitgave van de Waterstaatskaart drooggemalen werden, terwijl ook de „Bonne-blaadjes” met deze net ingepolderde gebieden van Schieland nog niet verschenen waren. Voor wat betreft de waterstaatkundige topografie biedt de Waterstaatskaart meer informatie dan de jongere, in eigen beheer van de hoogheemraadschappen uitgegeven kaarten. Ondanks dit geven de laatste wel een actueler beeld van die waterstaatkundige topografie. Dat de kaarten qua hoeveelheid informatie minder te bieden hebben dan de Waterstaatskaart kan als reden hebben dat de opdrachtgevers bepaalde elementen van de legenda van de Waterstaatskaart van minder belang vonden voor hun bestuurlijke activiteiten. Als functioneel motief voor de vervaardiging van eigen waterschapskaarten, na het verschijnen van de Waterstaatskaart kunnen we de overgang van windmolens naar stoom- of elektrische gemalen noemen, alsmede de droogmaling van veenplassen. Naast het minstens zo belangrijke representatieve motief zullen dergelijke voor een hoogheemraadschap of waterschap wezenlijke zaken bepalend geweest zijn bij de vervaardiging van deze, in historisch-kartografisch opzicht, erg recente uitgaven.

4b. Detail van de Waterstaatskaart, blad Rotterdam West, uitgave 1880. Foto: Geografisch Instituut, Utrecht.

NOTEN

¹ Ik wil de archivaris van het Hoogheemraadschap van Schieland, de heer J.A. Jaeger, hartelijk danken voor de ondersteuning bij het onderzoek voor dit artikel.

² Exempl. v.d. kaart o.a. in: Oud-Archief van Schieland in Rotterdam (ingelijst); Oud-Archief van Rijnland in Leiden (Atlassen 3, 3A en 6); Algemeen Rijksarchief in Den Haag (VTH Atlas F). Zie: Crol (1972); Donkersloot-de Vrij (1981), p. 142, nr. 720; Keuning (1952); Koeman (1983), p. 136 en 147.

³ Exempl. v.d. kaart o.a. in: Oud-Archief van Schieland (1e, 2e en 3e uitgave); Gem. Archief Rotterdam R.I. Sch. 3 (1e uitgave); U.B. Leiden Port. 17, nr. 82 (2e uitgave); Algemeen Rijksarchief in Den Haag Coll. Blanken, nr. 46 (3e uitgave, met goud gehoogd en ingekleurd).

Zie: Donkersloot-de Vrij (1981), p. 151, nr. 765; Keuning (1952); Koeman (1983), p. 136, 139 en 147.

⁴ Exempl. v.d. kaart o.a. in: Oud-Archief van Schielands (ingelijst); Oud-Archief van Rijnland A. 1748; U.B. Leiden Port. 17, nr. 88.

Zie: Keuning (1952); Koeman (1963), herdruk 1978, Repertorium p. 106, nr. 164; Wiersum (1936).

⁵ Exempl. v.d. kaart o.a. in: Oud-Archief van Schieland Charterkast 28/27; U.B. Amsterdam 61-31-20; 16 x 23 cm, getiteld: Figuuratieve Kaart van Schieland.

⁶ Exempl. v.d. kaart van Schieland van 1874/'75 bevinden zich in het Oud-Archief van Schieland, nr. 336, Charterkast 36/6 (2 exempl.).

Exempl. v.d. kaart van Schieland van 1928 bevinden zich o.a. in het Oud-Archief van Schieland, nr. 338; Alg. Rijksarchief Den Haag Aanw. 1930, XII, 1-4.

Zie: Wiersum (1930) en Hamelers (1984).

⁷ De kaart van 1874/'75 werd uitgegeven in zwart en groen. De kaart van 1928 werd in 10 kleuren gedrukt, waaronder goud en zilver.

Zie: Wiersum (1930).

⁸ Gemeene Lands Rekening van Schieland 1874, nr. 164.

⁹ Notulen van de verenigde vergaderingen van Schieland 1869-1880, 30 maart 1865 (V).

¹⁰ Gemeene Lands Rekening van Schieland 1875, nr. 168.

¹¹ Notulen vergaderingen Dijkgraaf en Hoogheemraden van Schieland van 27 jan. 1925.

¹² Op het eind van de 19e eeuw is de functie van Fabriek-Landmeter vervangen door Ingenieur.

Peter H. Meurer

Een onlangs ontdekte kaart van „Germania” door Petrus Kaerius (Amsterdam 1610)*

Uit het zeer omvangrijke kartografische werk van de Amsterdamse graveur Petrus Kaerius (Pieter van den Keere, Gent 1571-Amsterdam ca. 1646) waren tot op heden slechts twee kaarten van het vroegere „Roomse Keizerrijk” bekend. In 1611 kwam de *GERMANIA NOVA TABULA A G. MERCATORE DELINIATA*, een zesblads wandkaart met een totaal formaat van 78,5 x 105,5 cm uit. Voor het eerst in 1615 verscheen de foliokaart (45 x 56 cm) *Nova GERMANIAE Descriptio* met randafbeeldingen, die later nog herhaalde malen herdrukt werd. Voor het bestaan van een derde kaart van „Germania” bestond er tot dan niet de geringste aanwijzing. Zelfs een lijst van de kopergravures van Petrus Kaerius uit 1623 vermeldt een dergelijke kaart niet en toch is nu zo’n druk opgedoken.

Op de herfstveiling 1984 van het Keulse kunst- en boek-antiquariaat Venator werd een tot op heden totaal onbekende „Germania” van Kaerius aangeboden. Dit is een ongekleurde tweebleds kopergravure met een totaal formaat van 41 x 58,5 cm. De gravure zelf heeft een formaat van ca. 28 x 40 cm met links en rechts een bre-

de marge. Weergegeven is het gebied tussen Rouen en Königsberg respectievelijk tussen Tonderen en Venetië. De titel *GERMANIA* staat links boven in een langgerekte ovale cartouche met daaronder verschillende schaalgegevens.

Rechts beneden staan signatuur en datering en wel *Petrus Kaerius excudit Amste/lodami anno a nato Christo 1610*.

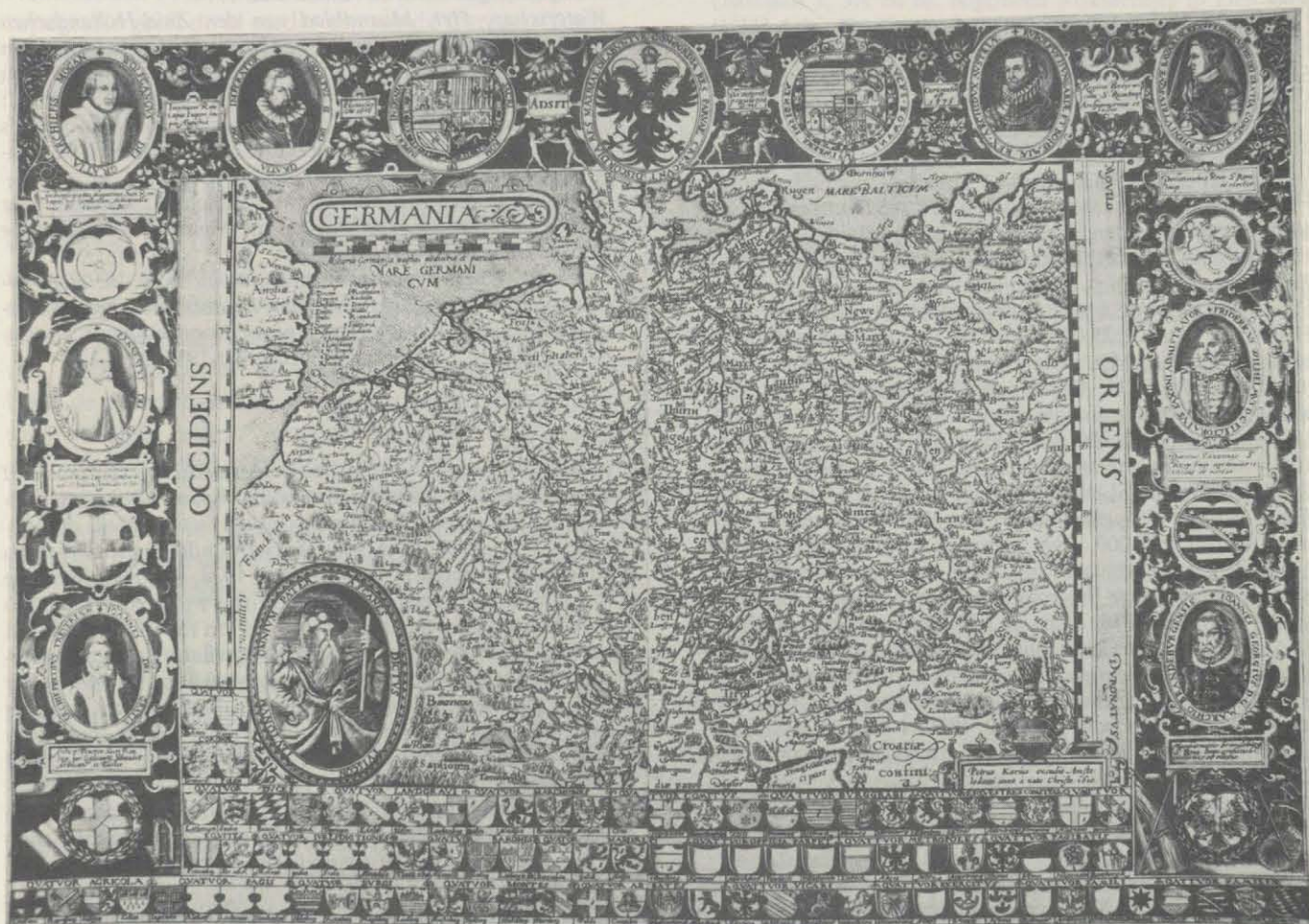
In de linker benedenhoek van de kaart toont de gravure een imaginair portret van Ascanius, de zoon van Aeneas, die als Tuiscon in de nieuwere Germaanse mythologie is opgenomen en daar doorgaat voor de stamvader van de Duitsers.

In de „balken” links en rechts naast de kaart zijn de beide windrichtingen *OCCIDENS* en *ORIENS* aangegeven. Bovendien was er hier nog plaats voor een devies of iets dergelijks.

In de rechter balk staan boven, resp. beneden de woorden *AQUILA* en *DURONATUS*, links zijn de in de puntering uitgespaarde overeenkomstige ruimten opengelaten. Waarschijnlijk gaat het hier dus om een proefdruk. De kaart is omgeven door een brede sierrand.

Beneden staan in drie rijen staten met de wapens van de

* Nederlandse vertaling door Mw. J.W.J. Lotsij, Maastricht.

De „Germania” van Petrus Kaerius (Antiquariaat Venator, Keulen).

leden van de Rijksdag. De drie andere zijden worden omgeven door de wapens en portretten van de keizer en de zeven keurvorsten.

Deze zijn van links onder, via de bovenrand naar rechts onder:

- Johan VII van Schönenberg, aartsbisschop en keurvorst van Trier (reg. 1581-1599)
- Ernst van Beieren, aartsbisschop en keurvorst van Keulen (reg. 1583-1612)
- Wolfgang van Dalberg, aartsbisschop en keurvorst van Mainz (reg. 1582-1601)
- Keizer Rudolf II (keizer 1576-1612)
- Rudolf II als koning van Hongarije (sinds 1572) en Bohemen (sinds 1575) alsook aartshertog van Oostenrijk (sinds 1576)
- Keurvorst Frederik van de Palts (reg. 1583-1610)
- Frederik Willem van Saksen-Altenburg, regent van de minderjarige (geb. 1583) keurvorst Christiaan II van Saksen (reg. 1591-1611)
- Keurvorst Johan Georg van Brandenburg (reg. 1571-1598).

De wapens en portretmedaillons zijn omgeven door uiterst decoratieve slingers, bestaande uit bloemen, dier- en mensfiguren.

Uit geografisch oogpunt bezien behoort deze kaart tot het type, waaraan de „Germania” uit de atlas van Abraham Ortelius ten grondslag ligt. Direct voorbeeld voor deze gravure is stellig een kaardruk geweest, die in 1590 in Keulen verscheen en waarvan eveneens slechts één exemplaar in het stedelijk museum van Keulen bewaard gebleven is. Ook deze kopergravure heeft het formaat 41 x 58,5 cm. Zij is gesigeneerd door Konrad Goltzius, een broer van Hendrik Goltzius (1558-1617), die aan het einde van de zestiende eeuw als kopergraveur in Keulen leefde.

Deze signatuur geldt waarschijnlijk slechts voor de sier-rand. In de kaartgravure is met grote zekerheid de stijl van de Keulse kopergraveur en geograaf Matthias Quad (1557-1613) te herkennen. Hij werd in Deventer geboren en ontving zijn opleiding daar bij de gebroeders Van Deutecum en vermoedelijk in Haarlem bij Hendrik

Goltzius. Sinds 1587 leefde hij in Keulen, waar hij behalve talrijke boeken ook atlassen, geïllustreerde reisboeken en een aantal, tegenwoordig zeer zeldzame losse kaarten publiceerde. De eerste jaren werkte hij als gezelschap bij Konrad Goltzius, met wie hij in 1590 de reeds vermelde „Germania” schreef. Aan dit voorbeeld hield Petrus Kaerius zich voor de hier beschreven kaart van 1611, gedeeltelijk tot aan het kleinste detail van de sier-rand. Hij geeft de portretten onveranderd weer, hoewel enige van de uitgebeelde personen in 1611 reeds gestorven waren. Het enige noemenswaardige verschil is de vertaling van enige gegevens in het Latijn, die op de kaart van Goltzius-Quad in het Duits vermeld zijn (namen op de kaart, ondertekeningen bij de portretten enz.). Het bovengenoemde fragmentaire devies is in het voorbeeld niet aanwezig. Niet geheel zeker is de vraag te beantwoorden, waarom Petrus Kaerius 1611 een kaart heeft uitgegeven, die wat de geografische afbeelding betreft door later werk (Mercator!) achterhaald was. De reden zal wel zijn, dat hij een decoratieve kaardruk weer op de markt wilde brengen.

De „Germania” van Goltzius-Quad is een van de mooiste kaarten van Duitsland, die ooit verschenen zijn.

LITERATUUR

MEURER, P.H. *Einzelkarten des Matthias Quad* (= Monumenta Cartographica Rhenaniae Bd 1). Mönchengladbach 1984.

SCHILDER, G. en J. WELU, *The world map of 1611 by Pieter van den Keere* (= Wall-maps of the 16th and 17th centuries III). Amsterdam 1980.

STOPP, K., *Maps of Germany with marginal town views* (= Maps Collectors Series Nr. 35). London 1967.

SUMMARY

On an auction in autumn 1984 the antiquarian Venator at Cologne offered a „Germania”-map, which was unknown up to now to map-historians and collectors. It was engraved 1610 at Amsterdam by Pieter van den Keere. It is an exact copy of a map, which was published c. 1590 at Cologne by Konrad Goltzius and Matthias Quad.

Varia Cartographica

Inzendingen voor deze rubriek aan: mw. Chr.A.M. Kuyser, Bibliotheek Provinciaal Genootschap, Postbus 1388, 5200 BK 's-Hertogenbosch.

Beleg van Groningen

Wellicht ten overvloede zou ik u erop willen attenderen dat er een foutje geslopen is in Caert-Thresoor 1984 nr. 4.

In het artikel over het beleg van Groningen is op pagina 69 in het onderschrift bij afbeelding 3 namelijk abusievelijk vermeld dat genoemde afbeelding afkomstig is uit het stedenboek van Braun en Hogenberg (*De Civitates Orbis Terrarum*).

De bewuste afbeelding is namelijk afkomstig uit de serie Historieprenten van Frans Hogenberg, en wel volgnummer 318 zoals ook genoemd in Frederik Muller's „Beredeneerde beschrijving van Nederlandse Historieplaten, Zinneprenten en Historische Kaarten”, eerste deel, pagina 54 uit de herdruk van N. Israel, Amsterdam, 1970.

J.J.M. Soemers, Maastricht.

Petrus Schenk I, overl. te Leipzig in 1711

Als datum van overlijden van Petrus Schenk I werd tot op heden aangehouden 1718 of '19, en als plaats zijn woonplaats Amsterdam. Dit jaartal is vermeld door F.G. Waller en W.R. Juynbol in het *Biographisch woordenboek van Noord-Nederlandse graveurs* ('s-Gravenhage 1938, herdruk Amsterdam 1974). Uit twee akten uit de notariële protocollen van de Amsterdamse notaris S. Wijmer blijkt dat hij echter acht jaar eerder te Leipzig is overleden. Op 12 augustus 1711 maakte Susanna Jans Condet, weduwe van Leendert Gerritsz. Valck haar testament, waarin zij als voogden over haar eventuele minderjarige erfgenamen haar zoon Gerard Valck en haar schoonzoon Petrus Schenk aanstelde. Op 17 november 1711 compareerde voor dezelfde notaris Agatha Valck als weduwe en boedelhoudster van Petrus Schenk en machtigde haar zoon

Petrus Schenck de Jonge om uit haar naam te eisen, vorderen en ontvangen van iedereen, die bevonden zal worden iets aan haar overleden man schuldig te zijn, en verder machtigde zij hem om „tot Leijpsigh alwaer de gemelde Petrus Schenck” is overleden, de goederen en koopmanschappen te laten ontzeggen (Gemeentearchief Amsterdam, Not.Arch. 4849, akte 13 resp. 66). Petrus Schenk I is derhalve overleden te Leipzig tussen 12 augustus en 17 november 1711. Voor de volledigheid volgt hier een overzicht van de verschillende graveurs en uitgevers met de naam Petrus Schenk:

- Petrus Schenk I, geboren te Elberfeld, 26 december 1661 (naar Waller), overleden te Leipzig 12 augustus/17 november 1711, was gehuwd met Agatha Valk (zuster van Gerard Valk). Zijn zoon was:
- Petrus Schenk II, gedoopt te Amsterdam in de Westerkerk op 15 februari 1693, begraven te Amsterdam op 14 januari 1775, hij was gehuwd met Anna Grevink. Zijn zoon was:
- Petrus Schenk P.zoon (soms Junior), gedoopt te Amsterdam in de Oude Kerk op 14 november 1728, begraven te Amsterdam op 17 maart 1803.

Een vierde Petrus Schenk is:

- Petrus Schenk Jansz. (zoon van Jan Schenk, oudere broer van Petrus II), gedoopt in de Nieuwe Kerk te Amsterdam op 8 april 1725, begraven te Amsterdam op 13 juli 1795. Hij was van beroep meester vergulder.

Als kunstverkoper werkte te Amsterdam ook de derde zoon van Petrus I, nl. Leonardus Schenk, gedoopt in de Noorderkerk te Amsterdam op 26 februari 1696, begraven aldaar op 15 juni 1767. De graveur Leonardus Schenk Jansz. is een zoon van bovengenoemde Jan Schenk en gedoopt te Amsterdam op 19 oktober 1732, begraven aldaar op 30 mei 1800.

P.C.J. van der Krogt

Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland

De Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland (KAG) stelt zich tot doel het uitgeven - en waar nodig: herstellen - van de uit de vorige eeuw stammende, eerste systematische beschrijving van de eigendom, de cultuurtoestand en van de waarde die men toen hechte aan gebouwde en ongebouwde eigendom, zoals neergelegd in het Kadaster, dat op 1 januari 1832 werd ingevoerd. Deze oude gegevens zijn in de loop van de tijd en door veelvuldig gebruik er niet op vooruitgegaan en hebben bovendien in het laatste oorlogsjaar, 1944 ernstig geleden.

De primaire gegevens zullen in compacte vorm van elke Gelderse (burgerlijke) gemeente worden uitgegeven: de minuutplannen in A3 formaat en de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels samengevoegd in een aantal kolommen waarin vermeld staan de nummers der percelen, de eigenaren en andere zakelijk gerechtigden, hun woonplaats en beroep, de cultuurtoestand, de grootte van elk perceel, de klassering van de ongebouwde eigendommen en tenslotte het belastbaar inkomen van de gebouwde eigendommen. Een andere toegang tot de stof, om gemakkelijk de gegevens te kunnen overzien, vormt het eerste gedeelte van de naamlijst van de eigenaren en andere zakelijk gerechtigden met de grootte van hun bezit en het recht van erfpacht of van grondgebruik. Per burgerlijke gemeente maakt onder meer een inleiding op deze informatie het geheel overzichtelijk en doorzichtig, zodat de gebruiker niet alleen talrijke bomen aanschouwt, maar ook het gehele bos kan overzien.

Het moet niet uitgesloten worden geacht dat op langere termijn bezien, thematische atlassen zullen kunnen worden vervaardigd, zoals bijvoorbeeld van Gelderse (vesting-)steden anno 1832 of van oude dorpskernen op de Veluwe. Voorshands zal echter nog moeten blijken of de Werkgroep een goede weg heeft ingeslagen met haar tijdrovend en kostbaar initiatief.

In maart 1985 verscheen de kadastrale-atlas van de - burgerlijke - gemeente Renkum, die mede is mogelijk gemaakt door een gift en een renteloze lening van het gemeentebestuur. Atlassen van andere gemeenten langs de zuidelijke Veluwe zullen daarop volgen. Waarschijnlijk spoedig als eerste die van de gemeente Arnhem.

Tenslotte zij vermeld, dat dit Gelderse project ook in andere provincies - Friesland en Drenthe - weerklank vindt.

Voor nadere informatie: Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, Zypendaalseweg 87, 6814 CG Arnhem.

Expositie unieke wandkaart van het Hertogdom Brabant

In het kader van de expositie *Den Bosch en de Sint Jan. Een feest in kleur en lijn* zal in 's-Hertogenbosch (Museum Slager, Choorstraat 16) opnieuw de Roman-Visscher wandkaart van het Hertogdom Brabant *Ducatus Brabantiae novissima descriptio* te bewonderen zijn.

Deze kaart is niet alleen inhoudelijk het belangrijkste kartografische overzichtswerk van deze provincie uit de zeventiende eeuw, maar is in zijn soort ook één van de bijzondere kunstuitingen van de Nederlandse kartografische activiteit in de Gouden Eeuw.

Van de Roman-Visscher-wandkaart van Brabant is geen enkel exemplaar in Nederland bekend. De culturele waarde van deze kaart wordt nog verhoogd door het feit dat het bij deze kaart om het meest volledige exemplaar gaat welke nu bekend is. Bij de uit twaalf bladen samengestelde hoofdk kaart komt aan de bovenrand een titelstrook, aan de zijborders veertien stadsgezichten van Brabant en aan de benedenrand een in het Frans en Nederlands gestelde uitgebreide beschrijving van de provincie Brabant voor.

Bovendien munt de gehele kaart uit door een haast uniek te noemen oud-koloriet.

De tentoonstelling loopt van 5 mei t/m 28 juli en is geopend op zondag en dinsdag t/m vrijdag van 14.00-17.00 uur, bovendien iedere eerste zaterdag van de maand van 14.00-17.00 uur.

IMCOS-symposium

Zaterdag 22 juni wordt te Londen door de International Map Collectors Society, te zamen met het National Maritime Museum een symposium gehouden over de verschillende facetten van zeekaarten.

Het programma luidt als volgt:

9.30 uur Tocht over de Thames naar Greenwich.

10.45 uur Inschrijving/Melding.

11.00 uur Inleiding door Valerie Scott.

Woord van welkom door Christopher Terrell.

De anatomie van zeekaarten; Christopher Terrell.

De eeuw van de „Blueback”; S. Fisher.

De collecties van het National Maritime Museum; Jenny Wetton.

Rondleiding door de collecties van het National Maritime Museum.

Informeel discussieperiode eindigende om 16.15 uur.

De kosten zijn:

£ 10 per persoon voor het bijwonen van het symposium.

£ 13.50 per persoon voor het diner.

Aanmelding kan geschieden bij:

Alan Bartlett

International Secretary „St. Raphael”

2 (b) Fontmell Park, Ashford, Middlesex, U.K.

Op zondag 23 juni wordt in het Forum Hotel aan de Cromwell Road SW7 4DN te Londen een jaarmarkt en tentoonstelling van kaarten gehouden.

Voor informatie kan men contact opnemen met Stephen Luck, telefoon 01-486 9052.

Een Phaëton is geen meetketting

In het, overigens zeer lezenswaardige artikel van R.M. Haubourdin over dokter Hattinga en de kaart van Staats-Vlaanderen (*Caert-Thresoor* 4, 1, blz. 2-9) staat op bladzijde 7 een verwarringwekkend onderschrift nl. „... landmeters in de weer met de meetketting of „Phaëton” zoals W. Hattinga het noemt”. Deze tekst wekt de indruk dat de phaëton een

hulpmiddel bij het meten, en meer specifiek, een meetketting zou zijn, niets is minder waar. Een phaëton was destijds de benaming van een lichtgebouwd, door paarden getrokken rijtuig. Door deze verklaring wordt de aangehaalde tekst op blz. 6, linker kolom boven, ook veel duidelijker. De naam voor dit rijtuig is afkomstig uit de Griekse mythologie. Phaëton (of Faëton) was de zoon van de zonnegod, die na lang aandringen de zonnwagen mocht menen, maar toen hij te dicht bij de aarde dreigde te komen werd hij door Zeus gedood.

Voor het gebruik van deze benaming kan verwezen worden naar L. Belonje, *Het Koegras*, Den Helder 1974. Hier wordt op blz. 22-26 een officieel stuk aangehaald uit 1770 waarin sprake is van phaëton.

H.C. Pouls

Tentoonstelling in Middelburg

Van 15 juli tot en met 2 augustus 1985 wordt er door het Rijksarchief in Zeeland samen met het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen een tentoonstelling georganiseerd rond het „Panorama van Middelburg”. Dit werd vervaardigd in circa 1671 door Nicolaas Visscher. Behalve het panorama (240 x 65 cm) zijn er tekeningen en prenten uit de historisch-topografische atlas *Zelandia Illustrata* te bewonderen. De tentoonstelling wordt gehouden in de Voorzaal Statenzaal, Abdij 11 te Middelburg, en is geopend van maandag tot en met vrijdag van 10 tot 16 uur. Het bestuur van het bovengenoemd genootschap overweegt om bij voldoende belangstelling ter gelegenheid van deze tentoonstelling het panorama van Middelburg in facsimile uit te geven. Inlichtingen zijn te verkrijgen bij de heer A.F. Wennekes, beheerder van *Zelandia Illustrata*, St. Pieterstraat 38, 4331 EW Middelburg, telefoon: 01180-28253/12767.

Besprekingen

Kaartboek van het Baljuwschap van Naaldwijk; Kaartboek van de landerijen gelegen in de heerlijkheden Naaldwijk, Honselersdijk en het Honderdland, omstreeks 1620 door Floris Jacobsz vervaardigd. Inleiding door M. Kok. [Naaldwijk]/Alphen aan den Rijn: Genootschap Oud Westland in samenwerking met Canaletto, 1985. Facsimile van 163 blz. tekst en 16 krtn. in kleur, inleiding 27 blz. met z/w ill.

Het bestuur van het Genootschap Oud Westland heeft het 50-jarig jubileum onlangs gevierd met o.a. een bijzondere uitgave, waarvoor de medewerking van een groot aantal subsidiegevers en de uitgeverij Canaletto was verkregen. Deze jubileumuitgave is een facsimile van het „Kaartboek van het Baljuwschap van Naaldwijk”. Een kaartboek kan omschreven worden als „een serie manuscriptkaarten in een band te zamen gebonden, welke veelal vergezeld gaan van bladzijden handgeschreven tekst. Ze hebben betrekking op een relatief klein gebied (...) en de kaartbladen die er deel van uitmaken zijn meestal niet aaneen te sluiten en kunnen qua datering sterk uiteenlopen” (Y.M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*, Groningen 1981, blz. 56). Ze dienden over het algemeen voor de grondboekhouding. Het is nu voor het eerst dat een dergelijk kaartboek in facsimile uitgegeven is, niet alleen de kaarten (in kleur), maar ook de complete tekst. Het kaartboek van het Baljuwschap van Naaldwijk, waarvan het origineel zich in het gemeentearchief van Naaldwijk bevindt, bevatte oorspronkelijk 16 kaarten, één overzichtkaart van het gehele baljuwschap - dat ongeveer gelijk is aan de huidige gemeente Naaldwijk - en kaarten van elk van de 15 kwartieren waarin het baljuwschap was ingedeeld. In tegenstelling tot veel andere kaartboeken hebben we hier dus te maken met aaneensluitende kaarten. Tussen de kaarten is een tekst geschreven met de namen van de eigenaars resp. gebruikers van de percelen land. Eén kaart ontbrak, die van het 15e kwartier, het Honderdland. Door een vondst in de kaartenverzameling van het Algemeen Rijksarchief van een soortgelijke kaart kon dit hiaat worden opgevuld. De naam van de kaarttekenaer is niet vermeld. Op grond van een kaartboek van de Nassause percelen in het Westland kon de maker geïdentificeerd worden als Floris Jacobsz. (van der Salm), de datering kon bepaald worden op ca. 1620.

In een uitgebreide toelichting behandelt M. Kok na een inleiding over de kaarten en landmeters omstreeks 1600, de landmeter Floris Jacobsz. en zijn werk, het ontstaan en de functie van het gefacsimileerde kaartboek. Deze toelichting is rijk geïllustreerd. Het is alleen jammer dat de transcriptie van de tekst en de index op persoons- en plaatsnamen (waarvoor op blz. 25 de samenstellers daarvan bedankt worden) niet in de

band opgenomen zijn. Deze zijn thans (maart) nog niet gereed en zullen later als losse bijlage tot de facsimile verschijnen. Hoewel de opbouw van dit boek voor een facsimile gebruikelijk is - eerst de reproductie van het origineel en vervolgens, na een afzonderlijke titelpagina, de toelichting - doet dat in dit geval wat merkwaardig aan, daar het kaartboek geen titelpagina heeft: op de eerste bladzijde staat alleen „Voren”! Het is te hopen dat deze goede start leidt tot de uitgave in facsimile van andere kaartboeken. Hiermee wordt niet alleen de geschiedenis van de kartografie een dienst bewezen, maar ook beoefenaars en liefhebbers van historische geografie, streekgeschiedenis en genealogie zullen daarvan een groot nut ondervinden.

P.C.J. van der Krogt

BAKKER, F.J., BOITEN, E.A.J. en VEEN, W.K. VAN DER (RED.) Stad in kaart; voordrachten gehouden op het congres „De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid” in Groningen, 18-19 november 1983. Alphen aan den Rijn, Canaletto, 1984. ISBN 90 6469 622 5. 148 pp. f 35,-.

Kaarten zijn gebruiksmiddelen. Deze waarheid schijnt met betrekking tot oude kaarten altijd wat minder waar; het gebruik daarvan lijkt op een meer theoretisch vlak - dat van historici en liefhebbers - te liggen. Er is echter één categorie oude kaarten waarvan het gebruik voor een praktisch doel duidelijk is: zonder plattegronden en stadsgezichten is restauratie van monumenten niet (zó) goed mogelijk.

De aandacht voor wat deze (karto-)grafische bronnen te bieden hebben is de laatste jaren sterk toegenomen, ondermeer door praktische vragen naar de geschiedenis van de stadsontwikkeling, gesteld vanuit de stedenbouw en - algemener - de ruimtelijke ordening. Dit is niet slechts om gebouwen te restaureren maar ook om weet te hebben van het bestaan en ontstaan van historische stadsstructuren ten einde deze zo doelmatig mogelijk in de huidige stedenbouw te kunnen inpassen en te bewaren.

Met de toename van gebruik van oude stadskaarten worden ook de problemen van raadpleging merkbaarder. Centraal staat daarbij de twijfel aan de betrouwbaarheid van het historische document of, beter, de vraag naar de overeenkomst tussen de informatie op de afbeelding en de historische realiteit. Spiegelt de kaart de toenmalige ruimtelijke werkelijkheid of een gewenste? Of een mengsel van beide?

„De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werke-

lijkheid". . . , daarover werd in november 1983 in Groningen een congres gehouden, georganiseerd door het Gemeentearchief, het Museum en de Rijksuniversiteit aldaar.¹ Naar aanleiding van een tentoonstelling en een facsimileuitgave van de kaart van Groningen van Egbert Haubois (1634)² waarbij men op bovengenoemde problemen stuitte.

De op dat congres gehouden voordrachten zijn nu gebundeld en voorzien van een inleiding en illustraties uitgegeven. De lezing van W.D. van Dansik is aanmerkelijk omgewerkt.

Deze bundeling vertelt niet één samenhangend verhaal; de inleiders vormden een zeer heterogene groep gebruikers van oude stadskaarten en zij belichtten deze ieder vanuit hun eigen discipline.

Een aantal artikelen geeft kennis die van belang is voor de interpretatie van plattegronden en gezichten als historische bron: enkele methodologische opmerkingen van A.H. Huusen jr. en een schets van de ontwikkeling tot 1800 van het landmeetkundig-technische kunnen door H.C. Pouls. Evenzo de artikelen waarin de invloed van de doelstelling op het kaartbeeld aan de orde komt: over de militaire plattegronden van Jacob van Deventer door J.C. Visser, over de stadsbeschrijvingen annex de plattegronden uit de 16e en 17e eeuw door C.J.A.C. Peeters, in welk artikel het aspect „spiegel van wens” zeer duidelijk naar voren komt, en over de representatieve functie van de 17e-eeuwse plattegronden door E.R.M. Taverne.

Om oude plattegronden als historische bron te kunnen gebruiken en ze ook onderling te kunnen vergelijken is het van belang dat deze, voorzien van bronnenkritiek, worden uitgegeven. Dit gebeurt ook: de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis en - in Nederland - de Universiteit van Amsterdam en de Technische Hogeschool van Delft spannen zich in voor de publikatie van zg. historische stedenatlassen. Het werk hieraan komt in drie artikelen aan de orde: over probleemstelling, doel en werkwijze van de Nederlandse stedenatlassen door G. van Herwijnen en over een eventuele Groningse stedenatlas door F.J. Bakker. In die atlassen fungeren de

19e-eeuwse kadastrale kaarten dikwijls als basiskaart; een waardering van deze toepassing geeft H.K. Junk in zijn in het Duits gesteld betoog. Jammer dat het niet vertaald werd; hoe onterecht ook werkt dit enigszins als „schwere-wörterdremmel” tussen de overige, Nederlandse artikelen.

Geheel op zichzelfstaand is het artikel van W.D. van Dansik, dat niet speciaal over plattegronden handelt maar een - zeer boeiende - aanzet geeft voor een geschiedenis van de thematische kartografie. Hij schetst daarbij de afgebeelde ruimte als een maatschappelijke ruimte; een toneel van het menselijk handelen. De thematische kaart illustreert aldus de toenemende manipuleerbaarheid van de ruimte door de mens. De steden zijn uiteraard plaatsen waar dit menselijk ingrijpen geconcentreerd is.

De bundel sluit af met de voordracht van F.W. van Voorden over het gebruik van oude plattegronden en stadsgezichten bij restauratie, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening.

Stad in Kaart is geen beschrijving van de historische kartografie van steden en zeker geen gids voor de raadpleging van oude stadsplattegronden. Het is een bundeling van tien uiteenlopende artikelen, geschreven vanuit technische, (kunst-)historische en ambtelijke hoek; verschillend naar onderwerp, invalshoek en moeilijkheidsgraad leveren zij zo een diverse kijk op de toepassing van oude plattegronden en stadsgezichten. Aldus vormt deze uitgave een aanzet voor een methode van evaluatie voor deze nuttige historische documenten; een bijdrage waar kartografen en historici op zitten te wachten.

Het boekje is zeer zorgvuldig geïllustreerd en uitgevoerd; ook het opvallende (en ómvallende) oblongformaat zal met zorg gekozen zijn en zijn liefhebbers hebben? Mensen met diepe boekenkasten.

M. Kok

¹ Voor verslag: C. Zandvliet *Caert Thresoor* 1984, nr. 1, p. 15.

² Voor recensies Y.M. Donkersloot en P. Ratsma in *Caert Thresoor* 1984, nr. 1, p. 14.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. J.W.H. Werner, Universiteitsbibliotheek, Postbus 19185 1000 GD Amsterdam.

CAMPBELL, Tony, One map, two purposes: Willem Blaeu's second „West Indische paskaart” of 1630. In: *The Map Collector* no. 30 (march 1985) blz. 36-38.

CLARKE, R.S.J., The Irish charts in „Le Neptune François”. Their sources and influence. In: *The Map Collector* no. 30 (march 1985) blz. 10-14.

COSSEE-DE WIJS, F., L.J. MOERLAND en H. UIL, *Gebundelde inventarissen van de archieven van het Waterschap Schouwen-Duiveland*. Zierikzee, 1984, 268 blz., ill.

en *Gebundelde inventarissen van de archieven van het Waterschap Schouwen-Duiveland (kaarten, tekeningen en foto's)*. Zierikzee, 1985, 200 blz., ill.

Bespreking volgt.

— *Kaart van het „Graefschap Hollandt”*. Met een inleiding door M.H.G. Clement-van Alkemade. Canaletto: Alphen aan den Rijn, 1984.

Twee reproducties (in kleur of z/w) op ware grootte (schaal ca. 1:400.000, ca. 38 x 52 cm) van de kaart van Holland uit 1565 met de initialen „C.D.H.”, uitgegeven ter gelegenheid van de herdenking van de 400ste sterfdag van Prins Willem van Oranje. Orde van de Prince, 's-Gravenhage 29 septem-

ber 1984. Ca. f 25,—. Nadere informatie: Mw. M.H.G. Clement-van Alkemade, p/a Bibliotheek Vrije Universiteit, Kaartenverzameling, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, tel. 020-5483048.

McCAW, Norma, The restoration of a seventeenth century map. In: *The Map Collector* no. 30 (march 1985) blz. 16-21.

Beknopt restauratieverslag van een „Hollandia Comitatus” (Cornelis Danckerts, 1636).

MEERTENS, E.J., en Ch.E.M. WOLFF, Rapport over de restauratie van een kaart van de Haarlemmer Hout uit het bezit van het Gemeente Archief te Haarlem. In: *De Restaurator* 14/2 (nov. 1984) blz. 362-376.

MORRIS, John Wm., The long term protection of private map collections. In: *The Map Collector* no. 30 (March 1985) blz. 16-21.

PASTOUREAU, Mireille, *Les atlas français XVIe-XVIIe siècles. Répertoire bibliographique et étude. Avec la collaboration de Frank Lestringant pour l'insulaire d' A. Thevet*. Paris: Bibliothèque Nationale, 1984. 695 blz. FF 750. ISBN 2-7177-1686-6.

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Nog leverbaar:

KOEMAN, C. *Atlantes Neerlandici*. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases, and pilot books, published in the Netherlands up to 1880. Amsterdam, 1967-72. 5 delen. 32 × 24,5 cm. Met illustraties en uitgebreide index. Linnen.
 ISBN 90 221 1065 6 Dfl. 1215,—

KOEMAN, C. *Bibliography of printed maps of Suriname 1671-1971*. Amsterdam, 1973. 23 × 20,5 cm. 156 pp. Gebrocheerd.
 ISBN 90 221 1256 X Dfl. 55,—

KOEMAN, C. *Johan Blaeu and his 'Grand Atlas'*. Amsterdam 1970. 23 × 15,5 cm. 104 pp. Geïllustreerd. Gekartonneerd.
 ISBN 90 221 1080 X Dfl. 12,40

KOEMAN, C. *Weg van de kaart*. Een beschouwing over de kaart van de weg, gevolgd door een toespraak bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar in de kartografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 1 oktober 1981. Amsterdam 1981. 22 × 15 cm. 33 pp. Geïllustreerd. Gebrocheerd.
 ISBN 90 6072 139 X Dfl. 10,—

Alle prijzen excl. 4% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 526
1017 EK AMSTERDAM
Tel.: (020) - 22 22 55.

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- 16e tot 19e eeuwse landkaarten
- stads- en dorpsgezichten
- geïllustreerde boeken
- kook- en kinderboeken
- oude ansichtkaarten
- oude poppen

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
Tel. 077-19000

"In de Bokkeschuur"

Voorstraat 11-13
4161 CS HEUKELUM (bij Leerdam)
telefoon 03451 - 12186

- ANTIQUARIAAT
- ENCADREER- en RESTAURATIE-ATELIER
- IN- en VERKOOP VAN TOPOGRAFISCHE KAARTEN, PRENTEN EN BOEKEN (16e t.m. 19e eeuw)
- BEROEPS- en BEDRIJFSPRENTEN
- INTERNATIONALE ZOEKDIENT

Geopend: van 14 tot 17 uur en op afspraak.
(donderdagds gesloten)

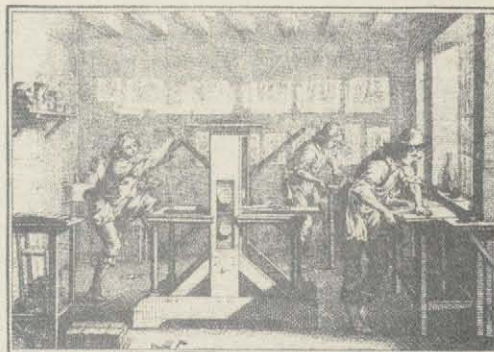

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

**Decoratieve grafiek
Prentenrestauratie (25 jaar ervaring)
Inlijsten.**

Hanneke Winnubst
Prinsengracht 226
1016 HD Amsterdam
tel. 020-244593 (privé: 023-383901).